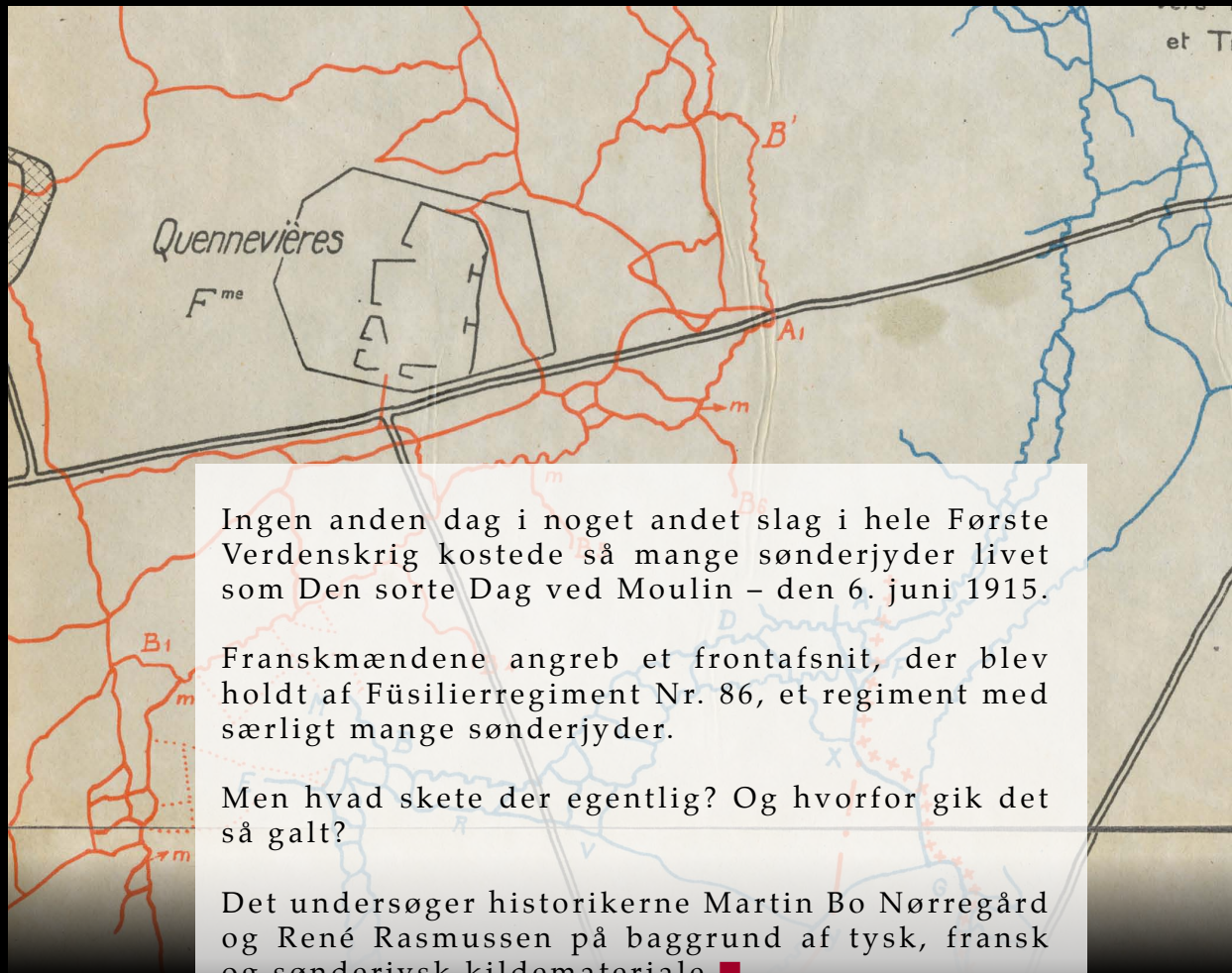

MARTIN BO NØRREGÅRD OG RENÉ RASMUSSEN

Ingen anden dag i noget andet slag i hele Første Verdenskrig kostede så mange sønderjyder livet som Den sorte Dag ved Moulin – den 6. juni 1915.

Franskmændene angreb et frontafsnit, der blev holdt af Füsilierrégiment Nr. 86, et regiment med særligt mange sønderjyder.

Men hvad skete der egentlig? Og hvorfor gik det så galt?

Det undersøger historikerne Martin Bo Nørregård og René Rasmussen på baggrund af tysk, fransk og sønderjysk kildemateriale. ■

ISBN 978-87-7406-131-1

9 788774 061311 >

ISSN 0109-7199

Historisk Samfund
for Sønderjylland

DEN SORTE DAG VED MOULIN. 6. JUNI 1915

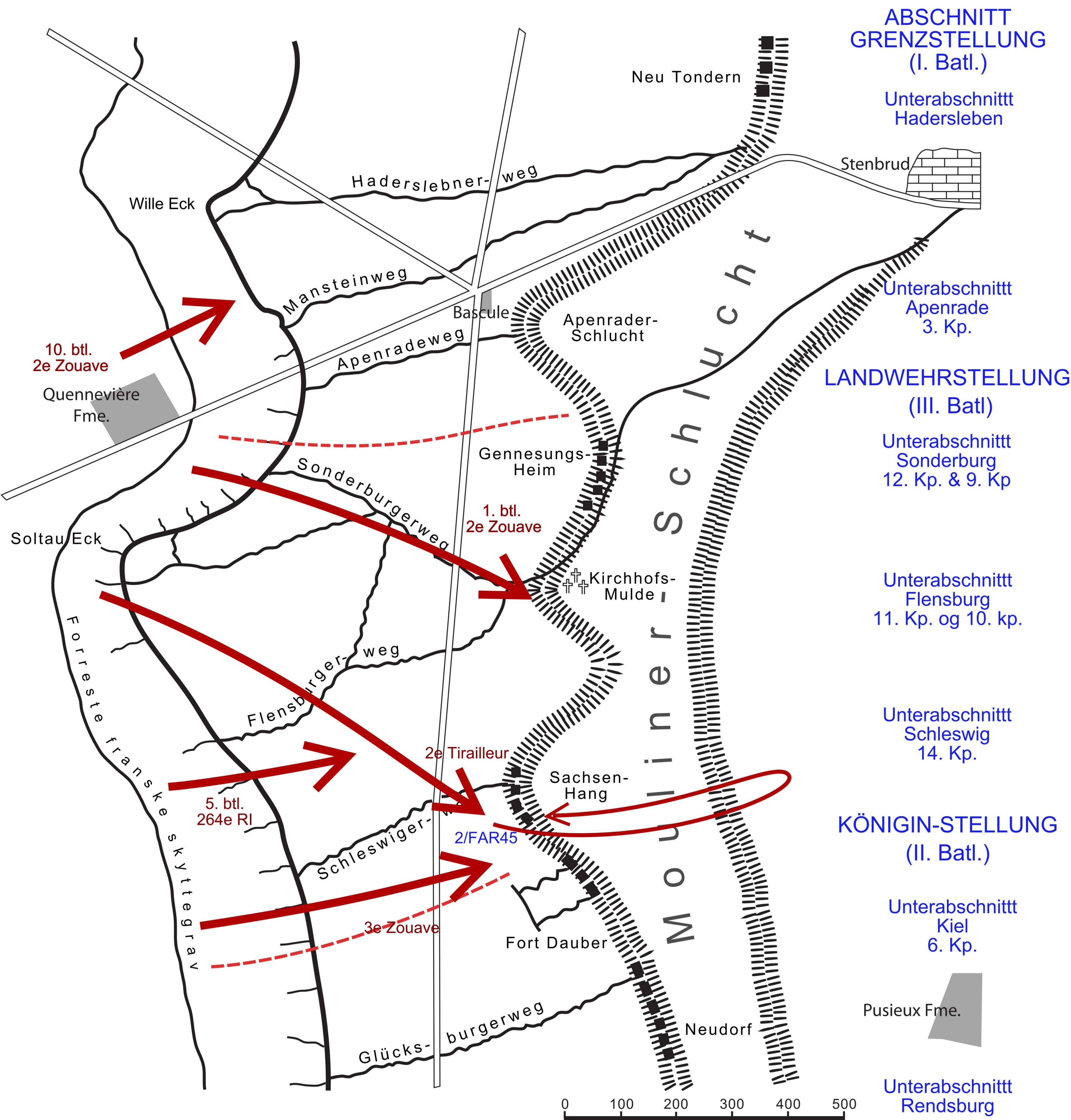
MARTIN BO NØRREGÅRD OG RENÉ RASMUSSEN

DEN SORTE DAG VED MOULIN-SOUS-TOUVENT

Historisk Samfund
for Sønderjylland

Det franske angreb 6. juni 1915

DEN SORTE DAG VED MOULIN – 6. JUNI 1915

Af Martin Bo Nørregård og René Rasmussen

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 112
Aabenraa 2017

Martin Bo Nørregård og René Rasmussen
Den sorte dag ved Moulin – 6. juni 1915

© Forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland

Bogen er underkastet en ekstern fagfællebedømmelse
før publiceringen

Omslagsbilledet på forsiden viser soldater fra Füsilier-Regiment Nr. 86 i en skyttegrav ved Moulin 1915, indsat i mindesmærket for én af de faldne på Egen Kirkegård. Fotokollage af Dennis Paulsen, Headquarters.

Produktion: Mohrdieck Tryk A/S, Aabenraa
Omslag: Dennis Paulsen, Headquarters

ISSN 0109-9264
ISBN 978-87-7406-132-8

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 112
Aabenraa 2017

1. udgave, 1. oplag 2017

INDHOLDSFORTEGNELSE

Indledning	s. 05
Det ”slesvigske” Füsilier-Regiment Nr. 86.....	s. 06
Stillingerne ved Moulin-sous-Touvent	s. 07
I skyttegravene ved Moulin i foråret 1915	s. 12
De franske planer	s. 15
De tyske stillinger under ild	s. 18
Det afsluttende bombardement	s. 21
Stormen – erobringen af kampgravene	s. 23
Gennembruddet standses og inddæmmes	s. 29
Det tyske modangreb	s. 34
Natten falder på	s. 36
Daggry den 7. juni 1915	s. 38
De følgende dages kampe	s. 40
De døde, sårede og savnede	s. 45
Efterspil	s. 48
Erindringen om Moulin	s. 50
Kilder og litteratur	s. 52
Tak	s. 54
Om forfatterne	s. 54
Noter	s. 55
Kildeoversigt	s. 60
Litteraturliste	s. 61
Appendiks: De faldne	s. 63

INDLEDNING

Jeg rystede over hele kroppen, så jeg havde svært ved lade geværet. Foroverbøjede med lange bajonetter på geværet kom de gulbrune skikkelser styrrende over imod os. I hundredevis blev de mejet ned af vore granater, som hyllede dem ind i en sky af krudttrøg og svovldamp.¹

Sådan beskriver sønderjyden Hans Petersen fra Skodsbølmark ved Broager situationen, da franske tropper den 6. juni 1915 midt på formiddagen angreb på frontafsnittet ved Moulin-sous-Touvent i Picardiet i Nordfrankrig. Da var en stor del af de mere end hundrede sønderjyder, der faldt denne dag ved Moulin, formodentlig allerede døde i den morderiske trommeild, der var gået forud for stormen.

Ingen anden dag i noget andet slag under hele Første Verdenskrig kostede så mange sønderjyder livet. Kampene i juni 1915 ved Moulin-sous-Touvent hører - set med sønderjyske øjne - til krigens blodigste. Det franske angreb ramte centralt på det frontafsnit, som *Füsilier-Regiment "Königin" Nr. 86* bemandede, og regimentets tab var af et sådant omfang, at regimentshistorien omtaler den 6. juni 1915 som "den sorte dag".² Angivelserne af tab er unøjagtige, men regimentets døde, sårede og savnede denne dag har næppe været under 1.000. Af de døde og savnede var mindst 105 fra det dengang tyske Nordslesvig, der her forstås som det landområde, som i 1920 blev afstået til Danmark, og som vi i dag kalder Sønderjylland.

Man kender kun de militære enheder for omkring halvdelen af de ca. 6.000 faldne fra Sønderjylland 1914-1918. Af de faldne fra et kendt regiment kom langt de fleste fra *Füsilier-Regiment Nr. 86*, nemlig 575. Med et tab på 105 sønderjyder fra regimentet den 6. juni 1915 betyder det, at ca. 18% af det samlede antal registrerede nordslesvigske 86'ere faldt denne ene dag! Det er en meget stor procentdel, ikke mindst når man tager i betragtning, at der er tale om et førsteklasses linjeregiment, der også deltog i mange af Første Verdenskrigs større slag på Vestfronten: Mons og Marne i 1914, Somme i 1916, Arras og det 3. slag om Ypres i 1917 og den tyske offensiv i foråret i 1918.

Alene dette forhold er tilstrækkelig grund til at undersøge, hvad der *egentlig* skete den 6. juni 1915. Hvad var formålet med angrebet? Hvordan forløb kampene? Hvorfor gik det så galt? Og hvordan påvirkede slaget regimentets sammensætning og andel af nordslesvigere?

Martin Thumann (1880-1915) fra Egenmølle i Egen Sogn. Han faldt den 6. juni 1915. Foto fra værnepligtstiden, formentlig omkring 1900. Martin Thumann bærer på skuldrene de såkaldte svalereder, der viser, at han tilhørte regimentsmusikken. I juni 1915 var han underofficer ved III. Bataljons 10. kompagni (foto: Museum Sønderjylland).

Mindemuren på kirkegården i Egen på Als bærer marmorplader for i alt 66 faldne, tre af dem faldt den 6. juni 1915 ved Moulin. Mindst 105 sønderjyder faldt på den samme dag dér (foto: Martin Bo Nørregård, Museum Sønderjylland).

Samtidig er det også hensigten at undersøge, hvor tæt på et enkelt slag i Den store Krig 1914-1918 man kan komme med udgangspunkt i en sønderjysk krigserfaring og på grundlag af et dansksproget kildemateriale i form af feltpost, dagbøger og erindringer. Her ligger nemlig for hele krigens vedkommende et meget stort og mestendels endnu uudnyttet materiale og venter på at blive undersøgt videnskabeligt.

DET "SLESVIGSKE" FÜSILIER-REGIMENT NR. 86

De tyske stillinger ved Moulin-sous-Touvent blev holdt af soldater fra *Füsilier-Regiment (Schleswig-Holsteinisches) "Königin" Nr. 86*, der var hjemmehørende i Flensborg (I. og II. Bataljon på Duborg Kaserne) og Sønderborg (III. Bataljon på Sønderborg Slot). Regimentet havde særligt mange soldater fra Slesvig, ikke mindst fra Nordslesvig, hvor de dansktalende var i flertal. Det skyldtes i hovedsagen, at de tyske regimente ved krigsudbruddet blev bragt op til fuld styrke med reservister fra nærområdet. Derfor var der særligt mange sønderjyder i de to linjeregimenter *Infanterie-Regiment Nr. 84* og *Füsilier-Regiment Nr. 86* og de to reserveinfanteriregimenter nr. 84 og 86.³

Et infanteriregiment på fuld kampstyrke bestod i 1914 af ca. 3.300 mand, fordelt på tre bataljoner á ca. 1.100 mand, der igen var fordelt på fire kompagnier á ca. 240-270 mand. Et regiment havde således typisk 12 kompagnier, men kunne udmærket være forstærket med et 13. og 14. kompagni.⁴ Kampstyrken blev dog reduceret betydeligt i løbet af krigen.

Hvor stor en procentdel af soldaterne i *Füsilier-Regiment Nr. 86*, der var fra Nordslesvig, er vanskeligt at svare præcist på. Det er kendetegnende, at de dansktalende nordslesvigere helst søgte sammen i delinger og korporalskaber. Kresten Andresen fra Ullerup ved Sønderborg skriver f.eks. om situationen i *Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 86* ved mobiliseringen i august 1914: *Der*

Füsilier-Regiment 86's III. Bataljon havde kaserne på Sønderborg Slot, der ses i baggrunden. På det opstillede, udtærede foto kontrollerer underofficererne (med kasketter) de menige, der ses i færd med at pudse lædertøj, støvler og hjelme, børste uniformer og tornystre, rense og efterse geværer og meget mere. Værnepligten som infanterist i den preussiske hær varede to år, men af de sort-hvide snore på soldaternes skulderstropper fremgår dog, at der er tale om de såkaldte Einjährig-Freiwillige, der slap med et års værnepligt mod at holde sig selv med udstyr. Fotos af denne type blev ofte købt af soldaterne som et minde om værnepligten (foto: Museum Sønderjylland).

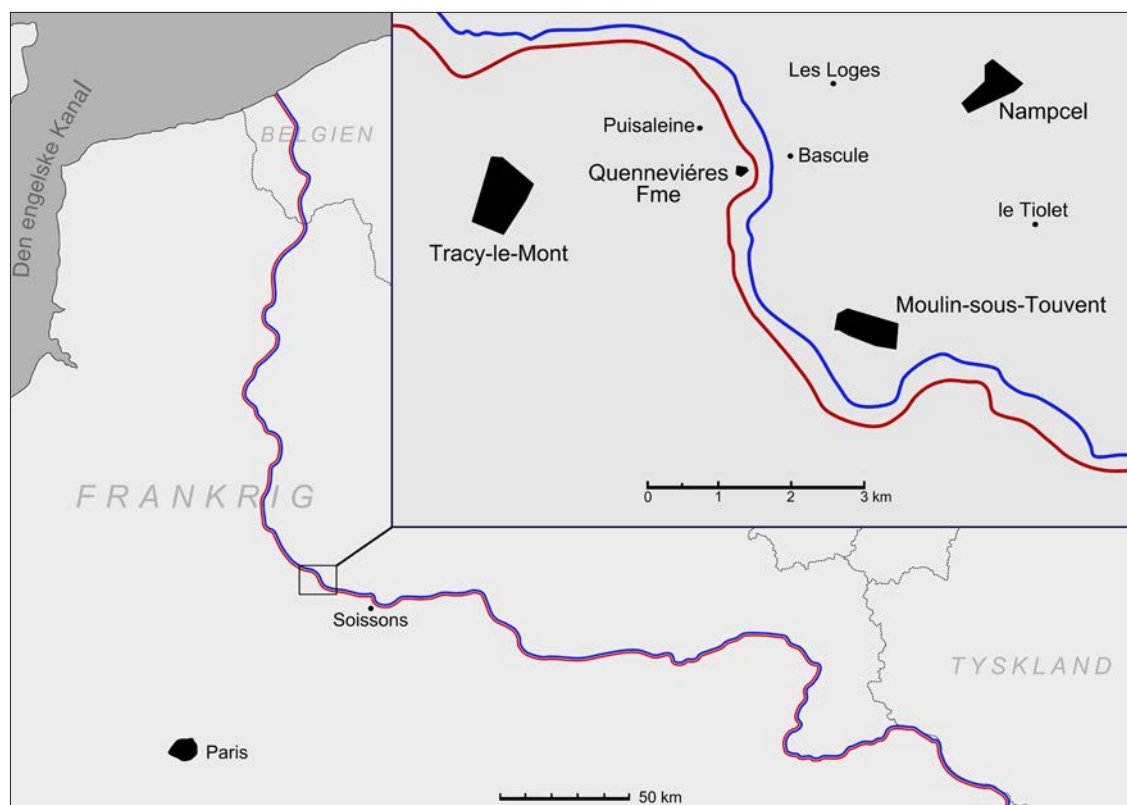
er enkelte korporalskaber her, hvor der kun er dansktalende folk.⁵ Og Hans Petersen fra Skodsbølmark, der tilhørte *Füsilier-Regiment Nr. 86*, fortæller om sin i november 1914 noget reducerede deling: *Vor afdeling var på 50 mand, deriblandt ca. 20 dansktalende nordslesvigere.*⁶ Efterhånden som døden gjorde sin høst, og der blev fyldt op i rækkerne fra reserver og rekrutdepoter, dalede den procentvise andel af dansktalende nordslesvigere. Historikeren Claus Bundgård Christensen skønner, at procenttallet af dansktalende i de "slesvigske" regimenter i hele perioden 1914-1918 i kompagnierne i reglen lå mellem 10% og 60%.⁷ I det eneste kompagni vi har nøjagtige tal for, nemlig 12. kompagni fra *Füsilier-Regiment Nr. 86*, svinger andelen af nordslesvigere stærkt på grund af tab og tilførsel af forstærkninger. Det bestod ved afmarchen til fronten i august 1914 overvejende af holstenere; de fleste fra Kiel. I begyndelsen af juni 1915 var andelen af nordslesvigere steget betragteligt fra ca. 5% til ca. 16%.⁸ I andre kompagnier må man gå ud fra, at andelen var betydeligt højere.

STILLINGERNE VED MOULIN-SOUS-TOUVENT

Moulin-sous-Touvent ("Møllen under alle vinde") er en landsby i Nordfrankrig nord for floden Aisne, nordvest for Soissons. Her standsede den tyske hær sit tilbagetog og gravede sig ned efter at være blevet stoppet ved slaget ved Marne i september 1914. Det samme gjorde forfølgerne.

Fra nytårstid 1915 var det 86'erne, der holdt stillingerne her. Regimentet havde allerede den 12. september 1914 - den sidste dag i det tyske tilbagetog

Kort over frontforløbet i Nordfrankrig juni 1915 med detailkort over fronten ved Moulin-sous-Touvent (Martin Bo Nørregård).

fra Marne - passeret gennem landsbyen, og i de følgende dage havde regimentet deltaget i modangreb i retning af Moulin. I slutningen af september 1914, da stillingskrigen tog sin begyndelse, lå regimentet sydøst for landsbyen. I oktober 1914 rykkede regimentet længere mod nord, men vendte i begyndelsen af januar 1915 tilbage til Moulin og gik i stilling i skyttegrave lige nord for landsbyen.

Den tyske frontlinje mellem Soissons og Reims fulgte Aisne, der her har en generel vestlig retning. Men lige øst for Moulin drejede fronten mod nord-vest, og den skyttegravslinje, regimentet overtog i januar 1915, løb omtrent nord-syd. Stillingen bliver i regimentshistorien betegnet *som den mest trøstesløse stilling regimentet kom i berøring med indtil vinteren 1916/1917*.⁹

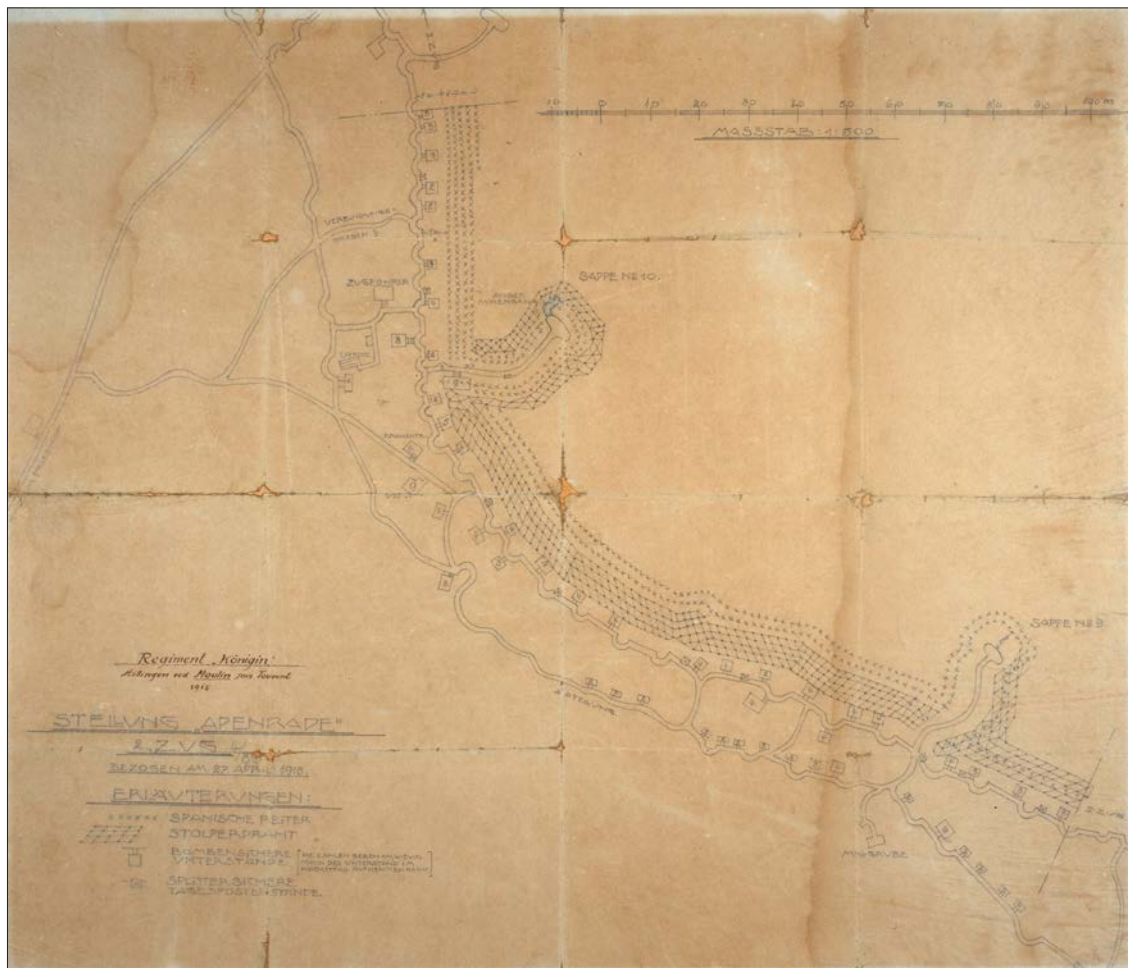
Füsilier-Regiment Nr. 86 holdt stillingerne lige nord for Moulin-sous-Touvent. Her bugtede frontlinjen sig uden om den sønderskudte gård Quennevières, der var på franske hænder. Nord og syd for gården fremstod to fremspringende hjørner, mod nord *Wille Eck* og mod syd *Soltau Eck*.¹⁰ Fronten ved Moulin var det sted på hele den tyske frontlinje, der befandt sig tættest på Paris, ca. 80 kilometer var der til den franske hovedstad.

De forreste franske skyttegrave var meget tættere på. Kun ca. 80-120 meter, tættest ved Soltau Eck. Løbegrave strakte fra begge sider deres lange fingre ud i ingenmandsland til lytteposter, de såkaldte saper. Her stod vagtposter, hvis opgave det var at slå alarm i tilfælde af et fjendtligt angreb. Herfra kunne der også skydes ind i flanken på en angriber. Fra de yderste sarespids var der nogle steder blot 25-30 meter over til de franske linjer, undertiden endnu kortere. På den tyske side var der på regimentets frontafsnit i alt 26 saper.¹¹

Foran skyttegrave og omkring saper var flere rækker pigtrådsspærringer. Den forreste linje (kampgraven) bestod af to parallelle skyttegrave med 30-40 meters mellemrum. De var forbundet med hinanden med løbegrave. Næste forsvarslinje (generobringsgraven) lå 200-300 meter længere bagude og var forbundet med forreste linje med syv store, ca. to meter brede forbindelsesgrave. De var den forreste kampgravs livstråde bagud. Her blev der efter mørkets frembrud bragt forsyninger, ammunition, bygge- og skansemateriel frem til forreste linje, her blev sårede og døde bragt bagud, og her

Soldater fra Füsilier-Regiment Nr. 86 ved Moulin 1915 i en primitiv forbindelsesgrav uden nogen former for afstivning. Der skulle ikke meget til hverken af nedbør eller artilleribeskydning for at få siderne til at styrte sammen, og nedgangen til dækningsrummet, som de fire soldater kikker ud af til højre, har heller ikke kunnet holde til andet end den aller letteste beskydning (foto: Museum Sønderjylland).

kom kammeraterne fra de andre kompagnier løbende, når soldaterne i første linje skulle afløses.

Ved Moulin havde forbindelsesvejene hjemlige navne. De hed (fra nord mod syd): *Haderslebener Weg*, *Apenrader Weg*, *Sonderburger Weg*, *Flensburger Weg*, *Schleswiger Weg* og *Glücksburger Weg*. Bortset fra *Glücksburger Weg*, der vel burde have heddet *Eckernförder Weg*, var vejene placeret i overensstemmelse med de slesvigske østkystbyers geografiske beliggenhed. Forbindelsesgravene var anlagt så bredt, at sanitetspersonel kunne passere med en bære.¹²

På samme måde som skyttegravssystemet var også selve skyttegravene endnu forholdsvis simple. Gravenes vægge stod endnu mange steder rå uden afstivning, og dækningsrummene var ikke særligt dybe og forholdsvis svagt konstruerede.¹³ I løbet af krigen blev skyttegravssystemerne udbygget med mange forsvarslinjer og støttepunkter i dybden, men her ved Moulin i juni 1915 var der i hovedsagen kun disse to linjer. Hvis fjenden brød igennem begge linjer, så var han (næsten) ude i åbent terræn.

Omtrent 500 meter bag den forreste skyttegrav løb Moulin-slugten (af tyskerne kaldet: *Schleswiger Tal* eller *Slesvigerdalen*) omtrent parallelt med den tyske stilling. Her havde tyskerne på den vestvendte skråning bygget en del dækningsrum, og her mandede de løbegrave ud, som forbandt skyttegravene med hinanden og baglandet. Her var også forstærkede støttepunkter og op-

Kort over delingsafsnit fra 86'ernes 4. kompagni, april 1915. Det viser en typisk forreste stilling fra den tidlige skyttegravskrig med en skyttegrav med travers (bugtninger) forrest og støttegrav tæt bagved. Dækningsrummene er små, de fleste kun til mellem to og fire mand, og ingen af dem har mere end en indgang. Pigtrådsspærringerne består kun af ét bælte og ikke alle steder af sammenhængende hegn, men af de såkaldte spanske ryttere, som her er angivet med kryds. Fra den øverste sappe ses nedgangen til en mineskakt, og afsnittet har en affaldskule og én latrin til delingens ca. 80 mand. Nord er omtrent mod højre (foto: Museum Sønderjylland).

Hans Petersen (1888-) fra Skodsbølmark ved Broager tilhørte 1. kompagni. Hans erindringer om krigen og krigsfangenskabets udkom i hhv. 1920 og 1925. Hans Petersen blev efter 1920 fængselsbetjent i Vridsløselille Statsfængsel, deraf uniformen på billedet (foto: Lokalhistorisk Samling Albertslund).

holdslejligheder for reservetropper. Regimentsstabene lå indtil begyndelsen af april i en kalkhule (*Königin-Höhle*) lidt mod syd ved landsbyen Moulin, men var før angrebet den 6. juni 1915 blevet flyttet op til et stenbrud et par kilometer bag fronten mod nord.¹⁴ Regimentet blev nemlig forskudt et enkelt afsnit mod nord (svarende ca. til det frontafsnit, som en bataljon forsvarede) den 6. april 1915.

På regimentets venstre fløj mod syd lå fra april 1915 *Infanterie-Regiment "Herzog von Holstein" Nr. 85*, der overtog den førnævnte kalkhule. På 86'ernes højre fløj, mod nord, lå *Grenadier-Regiment "Grossherzogliches Mecklenburgisches" Nr. 89*. 85'erne var hjemmehørende i Rendsborg, 89'erne på forskellige kaserner i Mecklenburg. Begge regimenters garnisoner lå ligesom 86'ernes i IX. Arméekorps' område, og de havde derfor også forholdsvis mange sønderjyder, men ikke nær så mange som 86'erne.

I Hans Petersens beretning om forskydningen den 6. april 1915 beskriver han udfordringerne ved at finde vej i de labyrintiske forbindelsesgrave i mørke og regnvejr: *Natten var mørk og kold, da vi forlod vor stilling. Kun lyskuglerne, som blev skudt til vejrs med en lang, regnbueformet hale bagefter sig, lyste ud over det omstridte land. I førstningen gik det kun meget langsomt fremad. Af og til gjorde vi holdt, dog ikke nok dermed, fire til fem gange var vi gået fejl, og hver gang hed det: Omkring og samme vej tilbage! En knurren og banden var altid svaret. Regnen piskedes nu ned af blæsten, som gjorde vejret endnu mere uhyggeligt. En halv time stod vi på vejen, førend man fandt den rette løbegrav. Imens løb regnen os ned i støvlerne, så det gav et svup ved hvert skridt.*

I løbegraven var der lagt brædder i bunden; men af og til var der en, som skred ned i hullerne ved siden og stak benene i vandet til op over knæene. Et gisp efter luft og en drøj ed var det, der fulgte næstefter. Til vor nye stilling ankom vi gennemblødte, og nogle var i den grad tilsolet med ler, at de lignede lerklumper.¹⁵

Hans Petersen, der tilhørte 1. kompagni, lå lige over for Quennevières Ferme. I hans beskrivelse tog udsigten fra skyttegravene sig således ud: *Lige ud for vor skyttegrav lå en gård, som var totalt nedskudt; kun nogle få gennemhullede*

86'ere i en fredelig stund i en tør skyttegrav i foråret 1915 ved Moulin. Den knælende soldat forrest er ved at ryge en cigaret, mens manden i midten med huen skubbet bagud holder en blyant mod en blok. Fritiden blev ofte brugt til at skrive breve eller postkort, så man kunne sende livstegn hjem til familien (foto: Cay-Erik Geipel).

Resterne af Quinnevière Ferme set fra den tyske skyttegrav tværs over ingenmandsland. På fotoet har en knap så franskyndig med lydskrift skrevet: "Farm Kinnerre som ligger midt i den franske skyttelinje". Foran ruinerne anes de franske pigtrådspæringer (foto: Museum Sønderjylland).

murrester stod tilbage; men i skjul af dem havde 'Frands' flere kanoner opstillet, med hvilke han ofte beskød os helt uventet. Afstanden var kun 150 meter, og når skuddet gik af, var granaten herovre næsten i samme nu. Den korte afstand betød, at soldaterne først hørte skuddet gå af, efter at granaten var sprunget. Erfarne soldater beskrev lyden som "Ratsch-Bum!"

De nærmere omgivelser var heller ikke videre opløftende at se på: Lidt til højre for os nede i dalen lå en by; men deraf var ikke et helt hus tilbage. Et af husene var bleven sprængt, derved var sten og træværk fløjet hen ved 100 meter ud over markerne. Her lå murebrokkerne sammen med hobevis af lig: Til højre for byen havde fjenden for lang tid siden foretaget et angreb, som man tydelig kunne se var mislykkedes. Der lå endnu 300 døde franskmænd i pigtrådshegnet, samt deres kaptajn og hans hest.¹⁶

Men uanset den bedrøvelige udsigt var det efter Hans Petersens mening en stærk stilling. Den var udhugget i den hvide kalkstensundergrund og forsynet med gode, dybe dækningsrum, hvor hovedparten af tropperne kunne opholde sig i nogenlunde sikkerhed for artilleriilden, mens vagtposter holdt udkig gennem huller i skydeskårenes stålplader eller gennem periskoper.

Hvor længe soldaterne lå i forreste linje, og hvor længe de lå i hvilestilling, kunne variere. Ved Moulin var det almindeligt, at soldaterne lå 10 dage i forreste linje og derefter 10 dage i ro længere tilbage i baglandet.¹⁷

Det var livsfarligt at stikke hovedet op over skyttegravens kant. Observationer måtte foretages gennem skydeskår eller ved hjælp af periskop. Dette udaterede foto ligger i 85'eren Niels A. Carstensens arkiv i en stor samling af fotos fra Moulin-sous-Touvent (foto: Museum Sønderjylland).

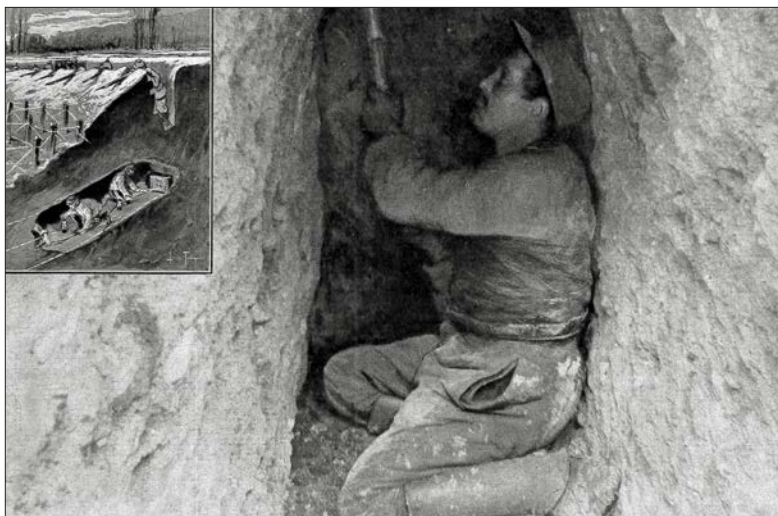
I SKYTTEGRAVENE VED MOULIN I FORÅRET 1915

Stillingen ved Moulin havde siden nytår været forholdsvis rolig. Men fra begyndelsen af april 1915 intensiveredes den franske artilleriild. Værst gik det ud over højre fløj, men skaden var i hovedsagen materiel og lod sig genopbygge: *Frands skød hver eneste dag vort brystværn ned, og hver nat skulle vi bygge det op igen. Sandsække og stålplader var for det meste skudt i stykker*, fortæller Hans Petersen. *En dag skød han 6 fuldtreffere ned på vor jordhule uden dog at anrette nogen videre skade. Vor jordhule var godt afstivet med tykke bjælker, og der var meget jord ovenpå. Når der kom en fuldtreffer ned på den, gav det dog et stød i os, som når et tog standser brat. Imens sad vi musestille og ventede tålmodigt på, at skydningen skulle holde op.*¹⁸

Der skulle mere end almindelig artilleriild fra feltkanoner til for at anrette nævneværdig skade på stillingerne.

Men det var ikke kun det franske artilleris beskydning, der sled på nerverne. Hans Petersen fortæller: *Det værste var alligevel, at vore pionerer og flere vagtposter længe havde mærket, at 'Frands' gravede og borede underjordiske minegange ind under vor skyttegrav. Midt om natten kunne man høre, hvorledes han huggede i den hårde sten neden under os. Det var med lidt uhyggelige følelser, vi lagde os til at sove i jordhulen om aftenen, og tanken, det varer vist ikke længe, førend "Frands" sprænger os alle i luften, blev ofte udtalt.*¹⁹

De bange anelser kom til at gå i opfyldelse. En række sprængladninger detonerede den 11. og 12. april under de tyske stillinger. Franskmandene havde gravet tunneller under ingenmandsland og havde placeret sprængstof under tyskernes saper 2, 3 og 4, der alle løb ud i ingenmandsland lige foran og lidt syd for Soltau Eck. Navnlig sape 3 og et stort stykke af den tilstødende skyttegrav blev blæst til himmels: *Da skete kl. 6.30 det forfærdelige. En kort sitren, uro og revner i jorden, et underjordisk buldren, så brister jorden, en brun vulkan stiger mod himlen, i vid omkreds rasler en regn af jord og sten ned. Hvor engang sape 3 og den tilstødende skyttegrav var forløbet, gabte nu et kæmpe krater på 10 meters dybde og 30 meters diameter, hedder det i regimentshistorien.*²⁰ Det var soldater fra 4. kompagni, der holdt de ramte stillinger. Under redningsarbejdet skød det franske artilleri voldsomt ind i krateret for at genere redningsarbejdet og få på så mange fjender som muligt.

Begge parter gravede minegange under ingenmandsland for at placere sprængladninger under fjendens stillinger. Her er det en fransk soldat i færd med at grave en minegang (foto: L'Album de la Guerre).

Soldater fra 4. kompagni ved Gene-sungsheim på vestsiden af Moulin-slug-ten. De er overlevende fra minespræng-ningen under sappe 4. Mange af dem havde været levende begravet i flere timer, inden de blev hjulpet fri (foto: Museum Sønderjylland).

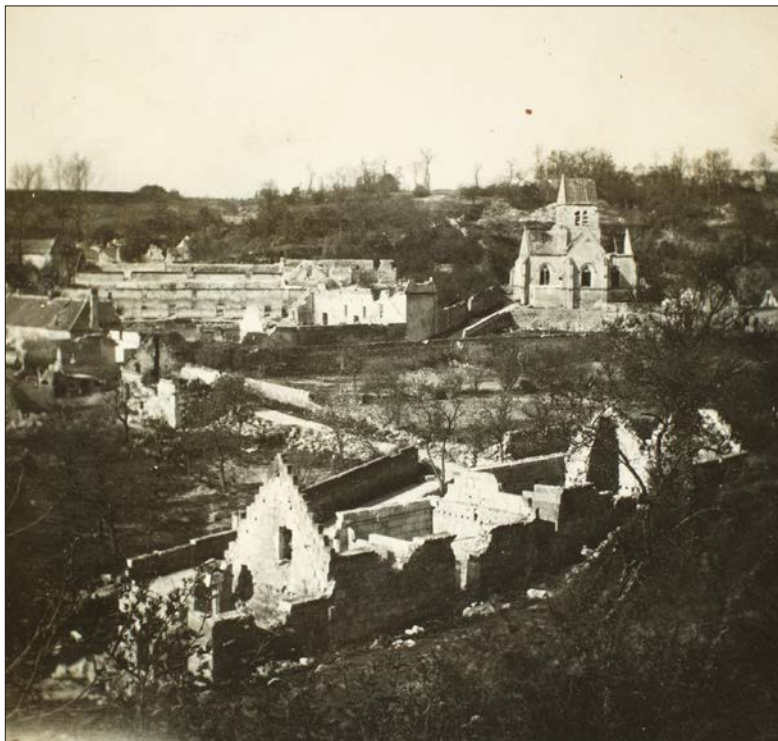
Sprængningen slog et hul i skyttegraven, og tyskerne anlagde derfor en ny skyttegrav på kraterets rand i form af en overdækket skyttestand. Man opstillede nye pigtrådsspærringer, og snart var skaden udbedret.²¹

Det var forud for sprængningerne lykkedes for tyske pionersoldater at op-dage nogle af de franske minegange og afbryde nogle af detonatorledningerne – men altså ikke dem alle. Nu var spørgsmålet: Var der stadig sprængstof skjult under andre dele af de tyske stillinger? Og havde franskmændene i sinde at jage hele Soltau Eck i luften? For at opklare dette blev der planlagt en større patruljeoperation, der skulle trænge ind i de franske skyttegrave, opspore eventuelle underjordiske gange og sprænge dem i luften.²²

Hans Petersens kompagni var udset til at deltage i det ganske omfattende raid ind i fjendens skyttegrave, der var planlagt til at finde sted den 18. april 1915.²³ Men selvom artilleriforberedelsen overgik alt, hvad tyskerne hidtil havde beskudt franskmændene med, så lykkedes det slet ikke at skade de franske stillinger i tilstrækkelig grad.²⁴ Det franske artilleri svarede snart voldsomt igen, og da angrebet som planlagt skulle løbe af stablen kl. 17.00 tysk tid [dvs. pga forskel i tidszoner kl. 16.00 fransk tid], var luften tyk af granatsplinter og maskingeværkugler: *De store granater brølede og hvinede forbi os, da vi løb langs hen i graven, og sprængstykkerne svirrede fløjtende omkring i luften. Fjenden var bleven tirret og skød på vor grav som rasende ... Jeg sprang op på brystværnet for at orientere mig. Så snart jeg fik hovedet ud over skyttegraven, blev der rettet en så forbitret gevær- og maskingeværild mod mig, at jeg hurtigt måtte søge dækning. Jeg prøvede igen – samme morderiske modtagelse. Tre skridt frem, det ville være den visse død. Nej, tænkte jeg, ikke dø sådan, ikke kaste mig bevdst i dødens arme. Jeg så, at endnu var ingen stormet frem på hele linjen.*²⁵

Selv ikke, da en hidsig pionérløjtnant truede Hans Petersen med sin pistol, forlod han skyttegraven – og lidt efter kom der ordre til, at de ikke skulle gå

Ødelagte huse og den granatskadede kirke i Moulin-sous-Touvent, 1915. Den ødelagte landsby er et motiv, der meget ofte optræder i de sønderjyske museer og arkivers samlinger, fordi flere af regimenterne fra Slesvig-Holsten med mange sønderjyder lå i stilling her (foto: Museum Sønderjylland).

frem, men gå tilbage til jordhulerne igen og afvente nærmere besked. Ud på aftenen blev angrebet afblæst.²⁶

Det tyske angreb den 18. april 1915 var en fiasko. Det indrømmer regimentshistorien beredvilligt. Men den var også en alvorlig lærestreg: *Moderne feltbefestninger var ikke så lette at erobre efter kort beskydning, først efter at besætningen havde været udsat for den sværeste fysiske og moralske chokvirkning, var der udsigt til succes.*²⁷

Officersbesøg i sape nr. 14, 20-30 meter foran skyttegraven, Moulin 1915. Officeren står yderst til venstre og sigter gennem et skydeskår med en riffel, ved siden af ham yderst til højre står en officer eller underofficer, som kikker gennem et periskop muligvis for at holde øje med skydningen. Bag dem en füsilier, sikkert fra sapens mandskab. Skydning tiltrak fjendens opmærksomhed, og man risikerede, at han svarede igen - og ikke nødvendigvis kun med geværild (foto: Museum Sønderjylland).

Den samme lære havde franskmændene draget. I det kommende angreb i juni 1915 ville de tyske stillinger derfor blive beskudt med en helt usædvanligt kraftig og koncentreret artilleriild.

Mod slutningen af april blev der foretaget en nyinddeling af stillingen, der blev opdelt i syv kompagniafsnit. Det højre afsnit, *Grenzstellung*, med underafsnittene *Hadersleben* og *Apenrade*, fik I. Bataljon (1.-4. kompagni). Midten, *Landwehrstellung*, med underafsnittene *Sonderburg*, *Flensburg* og *Schleswig*, fik III. Bataljon (9.-12. kompagni, forstærket mod syd af 13. og 14). De to ”ekstra” kompagnier (normalt var der kun 12 kompagnier fordelt på tre bataljoner) var dannet af en forstærkningsstyrke, der efter en kort uddannelse var ankommet til fronten den 22. marts 1915. Mod syd lå II. Bataljon (5.-8. kompagni) i *Königin-Stellung* med underafsnittene *Rendsburg* og *Kiel*.²⁸ Da angrebet satte ind den 6. juni 1915, var det navnlig III. Bataljons frontafsnit i midten, der blev ramt.

DE FRANSKE PLANER

Baggrunden for det franske angreb ved Moulin-sous-Touvent skal findes mod nord i Artois. Her var en stort anlagt fransk forårsoffensiv midt i maj 1915 kørt fast uden at have resulteret i det forventede gennembrud. Den franske øverstkommanderende, general Joseph Joffre, planlagde derfor at gentage angrebet samme sted i første del af juni. For at aflede tyskerens opmærksomhed og binde flest mulige tyske tropper blev det besluttet at gennemføre en række mindre afledningsangreb. En række af de arméer, der ikke skulle deltage i offensiven, fik derfor den 17. maj 1915 ordre til at komme med forslag til afledningsangreb. Allerede to dage senere fremsendte VI. Armé en plan, udarbejdet af chefen for 61. infanteridivision, den senere øverste chef for de franske styrker, general Robert Nivelle. Nivelle foreslog at gennemføre et angreb på fremspringet i den tyske skyttegravslinje lige nord for Moulin-sous-Touvent, over for Quennevières Ferme – netop dér, hvor 86’erne lå i stilling.²⁹

Allerede i april 1915 havde VI. Armé i forbindelse med forårsoffensiven fået ordre til at udarbejde et udkast til et afledningsangreb. I udkastet gjorde arméens chef, general Dubois, rede for valget af angrebssted: Højsletten ved Moulin var simpelthen det eneste sted i VI. Armés område, hvor et angreb kunne gennemføres med noget håb om succes. Det flade plateau egnede sig ikke blot godt til stormangreb, men de mange slugter, der gennemskar det, og de mange klippehuler gjorde det muligt uset at bringe større troppemasser frem, og samtidig kunne de bruges til at holde artilleri og reserver skjult.³⁰

Joffre godkendte angrebsstedet den 22. maj 1915. Men usikkerhed hos Dubois om, hvorvidt han skulle holde fast i Nivelles plan og også lade angrebet omfatte tyskerens anden linje, eller om han skulle følge en indstilling fra Nivelles umiddelbart overordnede, Ebener, om kun at erobre første linje, førte til udarbejdelsen af en ny angrebsplan. Den blev fremsendt til Joffre den 26. maj 1915 og fulgte forholdsvis nøje de generelle retningslinjer for et angreb på divisionsniveau, som Joffre havde udsendt i april 1915.

Den nye plan betød en udvidelse af angrebsfronten fra en bredde på oprindeligt 650 meter til en bredde på 1.100 meter, og den tilførte samtidig angrebet betydelige mængder af artilleri. General Ebener skulle lede operationen, mens general Nivelle fik kommandoen over de angribende styrker.

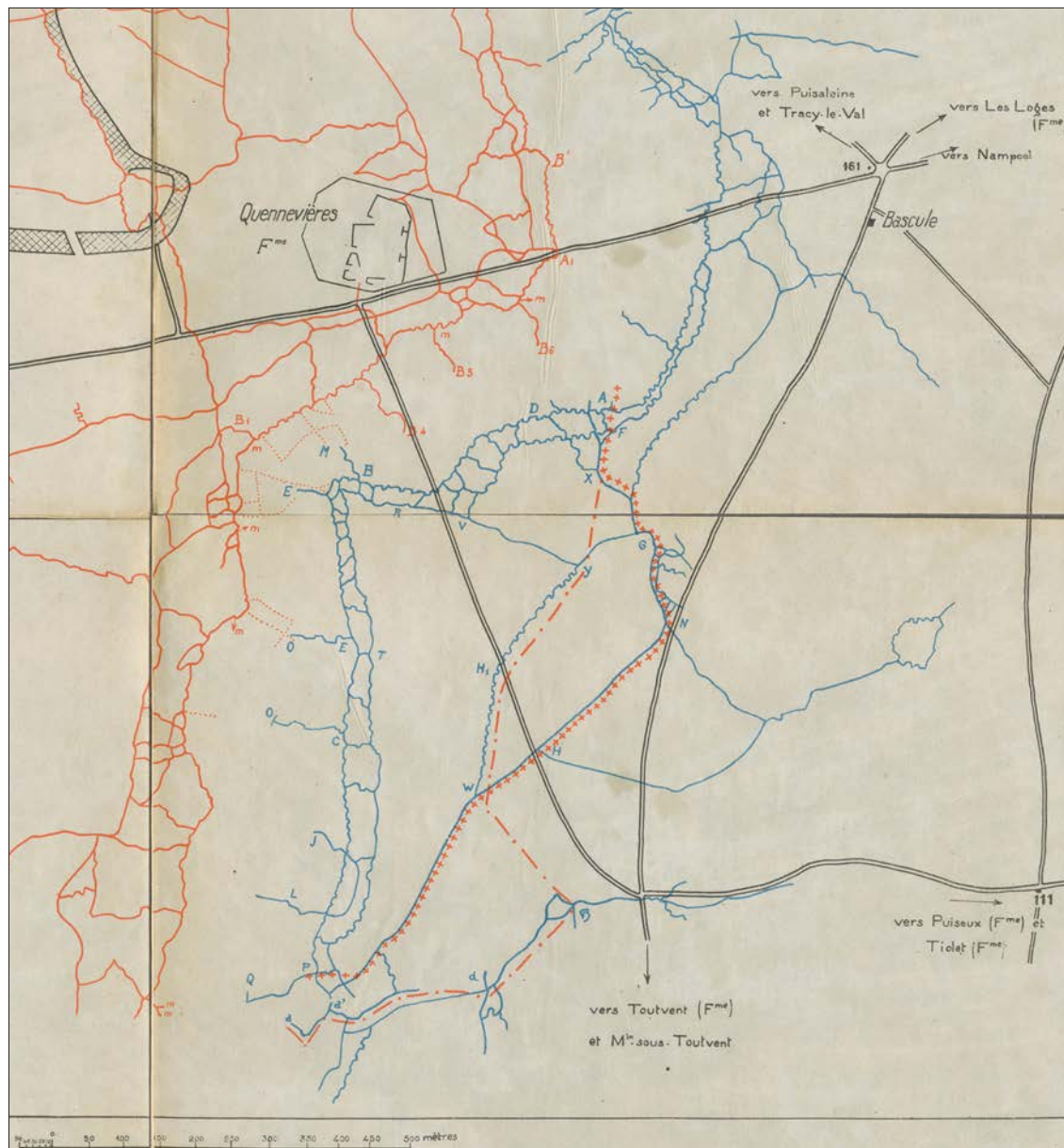
Det var den senere øverstbefalende for den franske hær, general Robert Nivelle (1856-1924), der havde kommandoen over de angribende styrker den 6. juni 1915. Det var første gang, han havde ansvaret for et angreb i denne størrelsesorden. Nivelle var artilleriofficer, og slaget ved Moulin skulle bekræfte ham i hans motto: ”artilleriet erobrer, infanteriet besætter.” Efter sin indsats i kampene ved Verdun udnævntes han til øverstkommanderende for de franske styrker, men han faldt i unåde efter den store, men fuldstændig mislykkede franske forårsoffensiv i 1917 (foto: L’Album de la Guerre).

Fransk kort over de franske og tyske stillingers forløb nord for Moulin, juni 1915. De franske skyttegrave er angivet med rødt, de tyske med blå. Den tyske stillings opbygning og manglende dybde ses tydeligt. Bag den forreste tyske stilling bestående af to parallelle skyttegrave findes kun én generobringstilling, der i hovedsagen kun består af en enkelt skyttegrav. Den franske angrebsfront den 6. juni strakte sig mellem A i nord til a i syd. Stillingen som den så ud natten til den 7. juni er markeret med en linje af røde kors (Les Armées Françaises dans la Grande Guerre, Carte 10).

Angrebets mål blev at erobre de to forreste tyske skyttegravslinjer og trænge frem til Moulin-slugten bag den tyske frontlinje – og om muligt herfra at udvide angrebsbredden ved at angribe de tyske stillinger i ryggen.³¹

De franske angrebsplaner var bemærkelsesværdige derved, at de forudsatte en usædvanligt stor ophobning af artilleri, når man tager angrebets størrelse og det tidlige tidspunkt i krigen i betragtning. Den bestod af det meste af arméens (ganske vist ikke særlig talrige) tunge artilleri: Seks et halvt batteri med en kaliber på 155 mm og et enkelt på 120 mm. Dertil kom 19 batterier af lettere artilleri med kalibre fra 90 til 105 mm og 24 batterier af den berømte hurtigskydende 75 mm samt 25 minekastere (mortérer).³² I alt 223 kanoner, hvis batterierne var fuldtallige, og det tyder udkastet til den første angrebsplan fra april 1915 på, at de var.³³

De 24 batterier 75 mm kanoner fik tildelt 100 granater pr. kanon, hvilket i alt vil sige 38.400 granater; minekasterne fik tre granater pr. løbende skyttegravsmeter, hvilket med en 1.100 m angrebsfront svarer til 3.300 granater, mens 155 mm kanonerne fik to granater pr. løbende skyttegravsmeter, altså 2.200 granater. Til de øvrige kalibre var i planen fra 26. maj 1915 afsat 12.900 granater, hvoraf de 1.800 dog var beregnet på nabokorpset, der med et artilleriangreb skulle vildlede tyskerne med hensyn til bredden af den franske angrebsfront. Hvor megen ammunition artilleriet rent faktisk brugte 6. juni 1915, lader sig ikke præcist afgøre, da der blev foretaget flere justeringer af artilleriet før angrebet, men der var tale om rigeligt over 50.000 granater til beskydning af en front på kun 1.100 meter.³⁴ Til sammenligning kan anføres, at frontens bredde ved Moulin-sous-Touvent cirka svarede til den bredde, preusserne angreb på ved Dybbøl den 18. april 1864. Dengang blev skanserne beskydt med knap 8.000 granater af væsentligt ringere sprængkraft.³⁵ Det var altså alvorligt ment.

Trods den forholdsvis rigelige tildeling af ammunition bemærker general Dubois i sine erindringer, at der ikke var tilstrækkelig ammunition til at eksperimentere. Han kritiserer i øvrigt artilleriforskrifterne fra april 1915 som vage og utilstrækkelige. Begge dele er formentlig en efterrationalisering med tanke på de meget mere avancerede former for artilleribeskydning, der blev udviklet senere i krigen, blandt andet af hans daværende underordnede, Robert Nivelle.³⁶ Intensiteten af den franske beskydning var under alle omstændigheder en ubehagelig overraskelse for den tyske modstander.

Det franske artilleri var opdelt i to grupper. Den ene gruppe skulle beskyde selve stillingen, ødelægge pigtråden, skyttegravene og dækningsrummene, samt stå for den spærreild, der skulle beskytte angrebets front og flanker. Den anden gruppe skulle bekæmpe det fjendtlige artilleri samt beskyde adgangsveje og fremrykkende forstærkninger.³⁷

Det franske angreb blev først fastsat til 1. juni 1915, men da det helst skulle falde sammen med et andet afledningsangreb, blev det udskudt til den 5. juni 1915. I de sidste dage af maj gik franskmændene i gang med forberedelserne til angrebet. Det gik ikke upåagtet hen på den tyske side. Her kunne lytteposterne tydeligt på vognraslen og jernbanestøj høre, at franskmændene var ved at køre artilleri og forsyninger frem. Navnlig i sapperne 4, 5, 6 og 8

En hel række af den berømte franske 75 mm kanon. Det var den første feltkanon med rekylbremse, hvilket betød, at kun løbet og ikke hele kanonen løb tilbage, når den afgav skud. Det betød, at den ikke skulle ruller frem i stilling efter hvert skud, hvilket gav en hurtigere og mere præcis skydning. 75'eren udgjorde i begyndelsen af krigen ryggraden i det franske artilleri, således også ved angrebet 6. juni 1915. Men den var beregnet til bevægelseskrig og ikke synderligt egnet til ødelæggelse af skyttegrave, da dens skudbane var for flad og dens 5,4 kg tunge sprænggranat ikke kraftig nok (foto: Dan Obling).

på den højre fløj hørtes desuden den nervepirrende, knirkende lyd af boren under jorden. Samtidig hobede jordmasserne sig op foran Quennevières Ferme³⁸ - et sikkert tegn på, at franskmændene var i færd med at grave tunneller ind under de tyske stillinger for at fylde dem med sprængstof med henblik på at lade dem fare til himmels. Også tyskerne gravede underjordiske gange, dels for om muligt at ødelægge franskmændenes underminering, dels for selv at underminere franskmændene. Den 2. juni 1915 traf man på en fransk tunnel, som om eftermiddagen blev sprængt i luften. Krateret befandt sig blot 20 meter foran de tyske stillinger.³⁹

DE TYSKE STILLINGER UNDER ILD

Den 4. juni indledte franskmændene det forberedende bombardement, der skulle vare knap et døgn.

Sanitetssoldaten Karl Klemmensen fortæller: *Den 4. juni 1915 kommer med solskin og varme, dog skulle den dag blive forfærdelig, og mangen god ven og kammerat må bide i græsset.*⁴⁰ Nicolai Clausen fra Elstrup tilhørte 5. kompagni, der lå i den sydlige del af frontafsnittet. Han beskriver den stærke beskydning således: Om lørdagen *havde vi en kanonade så stærk, at dem som lå i skyttegravene ikke kunne holde det ud.*⁴¹ Ifølge Klemmensens begyndte bombardementet allerede tidligt om morgenen: *Ved firetiden begynder franskmændene at skyde med artilleriet, det bliver værre og værre som tiden går. Det blev til trommeild, det var første gang, vi var udsat for det. Det var et helvede på jorden. Høre kunne vi snart ikke, og endnu mindre kunne vi se på grund af pulverdamp [dvs. krudtrøg]. Trommeilden varede nogle timer, hvor lavede vi op, da franskmændene hørte op med skydningen. Vi sad og ventede på, at fjenden skulle komme ud af graven for at storme vore linjer. Han blev dog borte, og De kan tænke Dem vor glæde.*⁴²

Grunden til at franskmændene indstillede skydningen var, at sigtbarheden var for ringe, og de valgte derfor efter et par timer at stoppe bombardementet og udskyde angrebet en dag. Klemmensen fortæller: *Den næste dag gentog det samme sig, også uden at fjenden kom ud af graven.*⁴³

Wilhelm Jürgensen, der var løjtnant ved regimentet, beskriver situationen således:

Gruppebillede af unavngivne soldater fra Füsiliér-Regiment Nr. 86 med sanitetssoldat (sygebærer) forrest. Hvert kompagni havde fire sygebærere, der stod under Genève-konventionens beskyttelse og derfor bar Røde Kors-armbind. Deres opgave var at yde førstehjælp og transportere sårede bagud til forbindingspladserne (foto: Cay-Erik Geipel).

Som store, sorte fugle fløj de tunge vingeminer op i luften, syntes et øjeblik at udse sig sit bytte og jog så med stadigt stigende ødelæggelsestrang nedad. 86'erne fulgte dem åndeløst spændt med øjnene. Så sprang de fra det ene skulderværn til det næste, dukkede sig i et hjørne som høns for falken, mens bæstet bragede ned mellem skulderværnene og spredte en ladning af ler og sten omkring sig. Pigtrådspæle hvirvlede som tændstikker gennem luften, pigtrådspæringer gik i stykker som spindelue, intet dækningsrum kunne holde, skyttegraven fyldtes til randen.

Ved højlys dag og i en åben skyttegrav var det ikke vanskeligt at undvige dem; beregning og rutine indøvedes hurtigt. Men grufuldt var det, når udyrene ligesom kæmpeflagermus svirrede om ørerne om natten. Tidsintervallet mellem det dumpe afskud og nedslagets helvedesbrag var nerveopslidende. Hvem kan påstå, at han i sådanne øjeblikke ikke følte angst, elendig, rystende angst?⁴⁴

I løbet af dagen beskød det tunge franske artilleri metodisk begge skyttegravslinjer og Moulin-slugten i angrebsområdet, der svarede til de tyske afsnit Apenrade, Sonderburg, Flensburg og den højre fløj af Schleswig, hvor henholdsvis 3., 12., 11. og 14. kompagni lå i stillingen.⁴⁵ Sidst på dagen blev skydningen intensiveret, da det tunge artilleri et kvarters tid fik støtte af 75 mm kanonerne. Om aftenen rasede en orkan af trommeild over de ulyksalige skyttegrave, beretter Wilhelm Jürgensen.⁴⁶ Bernhard Lansberg fra Tvedskov (Twedterholz) i Angel, der var underofficer ved 11. kompagni, beskriver det således: *Hvis vi havde troet, at artilleribeskydningen ikke kunne blive værre, end den havde været de seneste fem dage, så havde vi gjort regning uden franskmændene, thi den 5. juni fik vi fra morgen til aften så mange stryg [”so viel Zunder”], at man skulle tro, man sad i en heksekedel. Ilden holdt ved uafbrudt hele dagen. Ved mørkets frembrud stilnede den en smule af. Vores grav så herrens ud, faskinevæggene var klappet sammen og mangen en kammerat klemt inde mellem dem, men der var ikke tid til at udbedre skaderne.*⁴⁷ Kompagniet gik straks i stilling for at imødegå det forventede franske angreb, men det kom ikke – endnu.

Resten af aftenen og i løbet af natten nøjedes det franske artilleri med at opretholde en forstyrrelsesild.⁴⁸ Det gav dog stadig tab på den tyske side, Jürgensen fortsætter: *Dækningsrummene lignede små lazaretter, uophørligt bar sygehjælperne deres blødende og stønende last gennem gravene.*⁴⁹ Karl Klemmensens og hans kammerater i sanitetskorpset havde nok at se til. Én af de sårede var Christian Christiansen fra Tandsholm på Als, der hørte til 11. kompagni: *Jeg lå i en lille ussel understand sammen med min ven, Knud Weissmann fra Rødding. Pludselig slog en granat ned ved vor understand, just som jeg lå og sov. Jeg blev fuldstændig begravet. Da jeg kom til mig selv, tænkte jeg, at nu var min sidste time kommet; men jeg arbejdede med hænderne og fik så megen jord bort, at jeg kunne råbe om hjælp. Oven over mine ben lå der to meter jord, så jeg var nødt til at ligge stille. Granatsplinterne fløj rundt, så det*

Tysk postkort med udvalg af ueksploderede franske granater. Stående på jorden ses tre af de såkaldte vingeminer, som blev affyret fra forholdsvis lette minekastere (mörtér), men som selv kunne være af ret stor kaliber og derfor var meget virksomme mod skyttegrave og dækningsrum. De blev afskudt i en meget krum bane og var så langsomme, at man ofte kunne følge dem i flugten med det blotte øje (Museum Sønderjylland).

To tyske soldater ved indgangen til sape nr. 25 ved Moulin. Saperne havde gerne indskudt en mur af sandsække på tværs af graven, så der hurtigt kunne etableres et forsvar, hvis sapehovedet faldt i fjendens hænder (foto: Cay-Erik Geipel).

*var en gru, men mine kammerater fik mig omsider gravet fri, og de slæbte mig hen i en anden og bedre understand.*⁵⁰

Alt tydede på, at det kun var et spørgsmål om tid, før fjenden angreb. Fra regimentet gik der besked til divisionen, men den tyske divisionsledelse var længe om at reagere på faren. Den alarmerede dog ved middagstid den 5. juni 1915 forstærkninger fra divisionens to øvrige infanteriregimenter nr. 31 og nr. 85. Forstærkningerne kunne imidlertid først nå frem den følgende eftermiddag. Regimentet disponerede selv over 1. kompagni bag I. Bataljon på den nordlige del af frontafsnittet, mens III. Bataljon med 11. og 12. kompagni i midten fik 10. og 13. kompagni samt et kompagni fra divisionsreserven, nemlig 9. kompagni.⁵¹

Bombardementet var gået hårdest ud over III. Bataljons centrale frontafsnit, *Landwehr*. Ti dage i ildhelvedet havde 11. og 12. kompagni holdt ud under konstant beskydning, med meget lidt søvn og med bestandigt arbejde med de sammenstyrtede skyttegrave og sønderskudte dækningsrum. *Kompagnierne skreg på afløsning*, hedder det i regimentshistorien.⁵²

Aftenen den 5. juni 1915 var forholdsvis rolig, og regimentet valgte derfor at gennemføre en afløsning af tropperne i stillingen. Mellem klokken 21.00 og 22.00 rykkede 10. kompagni frem til anden linje for at afløse 11. kompagni, men da man modtog meldinger om, at franskmændene var ved at gøre klar til angreb blot 80-120 meter over for det afsnit, hvor 12. kompagni lå, blev afløsningen forbudt. Da der imidlertid fortsat var roligt i de første morgentimer, og da der samtidig herskede en tæt tåge, valgte bataljonen at trodse forbuddet og alligevel foretage en afløsning, og 9. kompagni rykkede nu også frem. Det skulle få skæbnsvangre konsekvenser.⁵³

Soldater fra Füsilier-Regiment Nr. 86 i et sapehoved ved Moulin i foråret 1915 (foto: Cay-Erik Geipel).

DET AFSLUTTENDE BOMBARDEMENT

Endnu lå tågen stille over landskabet denne tidlige midsommermorgen. Sanitetsoldaten Karl Klemmensen fortæller:

Søndag den 6. juni oprandt, og vi blev alle vækket ved firetiden, da tre sårede blev bragt ind til os. De skulle bringes til hospitalet i Nampcel. Sanitetsvognen kunne ikke komme frem mere. Vi var seks sygebarere, der så hurtigt som muligt måtte få dem tilbage. Det var stærkt tåget i morgenstunden, og det benyttede vi os af ved at gå lige over marken. Det forkortede vejen meget. Vi behøvede så ikke at gå i løbegraven. Vi kom godt hen til sanitetsvognen, som ventede på os. Ligesom vi var færdige med at lægge de sårede i vognen, kom der befaling til artilleriet, at de skulle skyde alt, hvad der kunne skydes. Fjenden havde sprængt et stykke grav i luften i vor linje.⁵⁴

Kl. 6 tysk tid detonerede franske minører en sprængladning under Soltau-Eck, lige ved 12. kompagnis frontafsnit. Sprængningen begravede et tysk maskingevær.⁵⁵ Samtidig indledte det svære franske artilleri planmæssigt et heftigt bombardement af de tyske stillinger.

På frontafsnittet lige ved Soltau-Eck var en tysk katastrofe under hastig udvikling: De to afløsende kompagnier, 9. og 10., befandt sig netop i de forreste skyttegrave, og 11. og 12. kompagni var i færd med at trække sig tilbage, da ilden brød løs klokken 6. Den slog ned i de tæt proppede skyttegrave, og den spærrede løbegravene bagud, så tilbagetrækning ikke var mulig. Det blev et blodbad uden lige: *De afløste kompagnier må tømme det bitre bæger helt til bunds*, hedder det i regimentshistorien. *To reservekompagnier er brugt op, inden de har afgivet et skud.*⁵⁶

Også baglandet, hvor reserverne lå i Moulin-slugten, blev beskudt. Allerede kl. 7.15 var alle telefonledninger skudt over; det var udelukket, at ordonansner kunne komme igennem; en tårnhøj væg af røg og lerstøv indhyllede stillingen. Observation var umulig, reserverne kunne derfor ikke umiddelbart indsættes. Da regimentet ikke var klar over, at reserverne til den hårdest ramte III. Bataljon allerede befandt sig i forreste skyttegrav i færd med at blive skudt sønder og sammen, blev de fleste reserver i baglandet tildelt I. Bataljon på højre fløj.⁵⁷

Bombardementet var det voldsomste, 86'erne hidtil havde været ude for: *Ved fronten fuldender rædslen sit værk. Grave og dækningsrum styrter sammen, poster synker bagover og bliver hurtigt begravet. Kammerater ilede til for at grave de indespærrede ud, men måtte snart give op under den voldsomme beskydning: Frygtelig ser skyttegravene ud. Her rager et gevær op, dér en arm, dér en fod. Der findes ikke en håndsbredde jord, der ikke er oversået med granatsplinter.*⁵⁸

Besætningerne foran var revet fuldkommen op eller begravet, kun få poster var fremme, resten krøb sammen i de dækningsrum, der endnu var intakte.

Men franskmændene angreb ikke endnu. Bombardementet fortsatte, det intensiveredes endda kl. 8, da de hurtigskydende 75 mm kanoner også åbnede ild. I de næste to timer bragede trommeilden ned over de ulyksalige tyske soldater. Flere af de franske infanterister kravlede i begejstring op på deres egen skyttegravs kant og hilste de franske kanoners arbejde.⁵⁹ Efter en times trommeild blev der holdt en ildpause på et kvarter, men straks efter bragede det løs igen. Den franske taktik med at skyde, afbrudt af intervaller uden skydning, skulle holde tyskerne i uvished om, hvornår angrebet ville begynde – og lokke dem ud af dækningsrummene for at blotte dem for en fornyet omgang trommeild.

Marius Møller (1894-1915) fra Duborg i Bylderup Sogn tilhørte 12. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 ved Moulin (foto: Museum Sønderjylland).

Soldaterhusflid: Kalksten med indskrift. Undergrunden ved Moulin består af kalksten. I en rolig stund har en soldat fremstillet denne hilsen fra Moulin med inskriptionen: Glædelig Jul og godt Nytaar ønskes Eder. Eders Søn Hans. Stenen er fundet på loftet i en ejendom på Skibbroen i Tønder (Jørgen Bendorff, foto: Martin Bo Nørregård).

Det var formentlig under én af ildpauserne, at underofficer ved 11. kompagni, Bernhard Landsberg, forsøgte at komme bagud: *Under afløsningen var beskydningen stilnet lidt af, men tog nu atter til i styrke. 13. kompagni, der lå i beredskab ved stenbruddet i Nampcel, blev kommanderet frem til Genesungsheim i reserve, da regimentet forventede et snarligt fransk angreb. Klokkeren ca. 10.30 [tysk tid] fik vores deling, efter at allerede dele af 1. og 2. deling var blevet afløst, ordre til enkeltvis at løbe tilbage til Genesungsheim. Der kom også enkelte kammerater fra 9. kompagni ind fra højre side til afløsning. Men tilbageløbet til Genesungsheim var pga. den stærke artilleriild næppe gennemførlig.*⁶⁰

Den franske korporal Émile Imbert skrev i et brev til sin far, at det franske artilleri havde affyret 37.000 granater svarende til ca. det antal, som de franske planer nævner, blev tildelt 75 mm kanonerne: *terrænet var fuldstændig ødelagt.*⁶¹

Chancerne for at slippe helskindet gennem granatregnen var ikke store: *En krigsfrivillig, Brandt fra Kiel, der var nevø til admiral Behnke, og jeg løb tilbage gennem den morderiske ild, fortæller Bernhard Landsberg. Ved den 2. kampgrav så jeg mig omkring, men min kammerat var forsvundet – og gælder den dag i dag for savnet. Derefter ned i forbindelsesgraven og ned i kirkegårdsslugten og straks om hjørnet lå Genesungsheim.*⁶²

Øverst og nederst:

Indgangen til den tyske sape nr. 21 efter junikampene 1916. Sapeen lå på højde med Neudorf, og befandt sig derfor ikke inden for den franske angrebsfront, men lige syd for den. Den har også fået en ordentlig omgang, men langt fra så kraftigt som længere nordpå. Man kan få et indtryk af bombardementets virkning ved at sammenligne med fotoet af sape nr. 25 på side 19 (foto: Cay-Erik Geipel).

STORMEN – EROBRINGEN AF KAMPGRAVENE

Kl. 10.00 (dvs. kl. 11.00 tysk tid) indtog de otte franske stormkompagnier, der udgjorde angrebets første bølge, gennem overdækkede løbegrave deres plads i angrebsgravene foran deres egne pigtrådsspærringer. Angrebet blev gennemført af ti bataljoner, hvoraf fire var almindeligt fransk infanteri fra Bretagne og Vendée, mens de øvrige seks bestod af de såkaldte *zouaver* og *tirailleurs*, tropper rekrutteret i de franske kolonier i Nordafrika fra henholdsvis den franske del af befolkningen og de indfødte. Bataljonerne var opstillet i tre linjer, med fire i den forreste og tre i de to følgende. De forreste bataljoner var desuden opdelt i to bølger, der hver bestod af otte kompagnier. I forreste linje befandt sig desuden to ingeniørkompagnier.⁶³

De franske soldater angreb uden tornyster, men bar ud over deres normale udstyr 250 geværpatroner, to håndgranater, en sandsæk samt forplejning til tre dage. Da temperaturen i dagene op til angrebet var nået op på 33-34 grader, stod femhundrede 50-liters vandtønder klar til at blive bragt frem ad løbegravene, så de kæmpende tropper kunne få fyldt deres feltflasker. Zouaver og tirailleurs var iklædt kolonitroppernes khakifarvede uniform, mens de almindelige franske tropper bar den nye lyseblå uniform.⁶⁴

Angrebet var sat til 10.15 (fransk tid). Artilleriet skulle da forlægge skydningen fra skyttegravene til Moulinslugten og angrebsfrontens flanker for derved at forhindre de tyske forstærkninger i at nå frem; samtidig skulle første bølge af de franske stormtropper angribe. Opildnet af det voldsomme bombardement forlod zouaverne og tirailleurerne allerede kl. 10.10 angrebsparallellen, og soldaterne fra *264e Régiment d'Infanterie* fulgte deres eksempel.⁶⁵

Angrebet var i gang. Over en bredde på ca. en kilometer stormede de franske tropper frem mod de tyske skyttegrave. Sanitetssoldaten Klemmensen der i de tidlige morgentimer havde fragtet sårede, befandt sig bagude: *Så hurtigt som muligt skyndte vi os tilbage, her fik vi at vide, at franskmændene stormede frem.*⁶⁶

Franske zouaver. Zouave-regimenterne blev oprettet i de franske besiddelser i Nordafrika i 1800-tallet og hørte til Frankrigs elitestyrker. De blev under Første Verdenskrig i hovedsagen rekrutteret blandt områdets indbyggere af fransk afstamning (foto: L'Album de la Guerre).

Zouaver stormer frem forbi en pig-trådsspærring. Med sig har de deres Lebel-geværer med de karakteristiske lange, slanke bajonetter, desuden feltflaske, patrontasker og en sæk med håndgranater. Fotografiet stammer fra 1915. I L'Album de la Guerre hævdes det i billedteksten, at det viser den første bølge af zouaver storme frem til angreb ved plateauet ved Touvent. Fotografiet er kraftigt retoucheret og gengives ikke sjældent i publikationer fra mellemkrigsårene, dog ofte med andre stedsangivelser. Vi ved altså ikke med sikkerhed, om det rent faktisk er angreb ved Moulin, en anden kampsituation - eller blot en øvelse (foto: L'Album de la Guerre).

Nicolai Clausen (1889-1970) med jernkorset på brystet. Udsnit af gruppefoto. Nicolai Clausen tilhørte 5. kompagni, der lå i den sydlige del af angrebsområdet (foto: Museum Sønderjylland).

Hans Petersen fra 1. kompagni, der befandt sig i angrebets nordlige udkant, beretter: *Den 6. om formiddagen kl. 11 blev der løbet storm mod os af nogle udsøgte, stærke stormkolonner, lutter turkos og zouaver. Angrebet blev udført med vældig kraft og viljestyrke. Det var uhyggelige følelser, vi stod med, da de myldrede frem af deres skyttegrave.*⁶⁷ Vossische Zeitungs korrespondent Maks Osborn beretter om angrebet: *Så stormede masser af sorte tropper frem fra de franske grave, i tætte kolonner, mange linjer bag hinanden, med skjolde, skanseskurve og sandsække som dækning til at opfange kuglerne. Negrene er i den sidste tid igen dukket op flere steder ved fronten. Under vældige tab lykkedes det dem at trænge et stykke frem.*⁶⁸

Hans Petersen, der befandt sig lige nord for angrebszonen, fortæller: *Der var ikke lang tid til at tage sigte; vi kastede kun bøssen til skulderen og trykkede af. Jeg rystede over hele kroppen, så jeg havde svært ved lade geværet. Foroverbøjede med lange bajonetter på geværet kom de gulbrune skikkelser styrtende over imod os. I hundredevis blev de mejet ned af vore granater, som hyllede dem ind i en sky af krudtrøg og svovldamp. Jeg vil vist aldrig glemme det syn. Vore artillerister fyrede så voldsomt, som de aldrig havde gjort før. Ved et batteri havde betjeningsmandskabet endog kastet både trøje og vest i kampens hede.*⁶⁹

På mindre end et minut var angriberne fremme ved de forreste skyttegrave.

Hvor hurtigt franskmændene stod i skyttegravene, vidner en skildring fra den dansktalende flensborger "C" (fra 11. eller 12. kompagni) om. Han beretter i et feltpostbrev: *Ilden syntes at være blevet noget svagere. Da vi skulle afløses af et andet kompagni, som allerede var kommet, ville jeg fjerne mig. Mens jeg var undervejs, kom jeg i tanker om, at jeg havde glemt mine støvler. Hurtigt løb jeg tilbage igen, men da jeg nåede graven, var zouaverne allerede i den.*⁷⁰

Desperat forsøgte tyskerne at holde angriberne tilbage. Chefen for III. Bataljon, Hauptmann Karl Kosegarten, der indtil 1907 boede på Vojensgaard, fortæller: *Løjtnant Hans Baller, som havde ført 9. kompagni frem til afløsning, forsvarede sig stående på brystværnet med sit blankvåben mod den sorte fjende, indtil han sank bagover, ned i graven.*⁷¹

Hvad der helt præcist skete resten af dagen står ikke fuldstændigt klart, da terrænet både af de tyske og franske beretninger og øjenvidneskildringer ofte beskrives i meget generelle vendinger, ligesom tidsangivelserne - hvis

Franske tirailleurs. Tirailleur-regimenterne blev oprettet i 1800-tallet blandt de indfødte i de franske besiddelser i Nord- og Vestafrika. De hørte til Frankrigs elitestyrker (foto: L'Album de la Guerre).

Hans Gustav Karl Johan Baller (1893-1915) var løjtnant ved 12. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Soldaterhusflid. Armbånd fremstillet af en føringsring til en granat. På indersiden er indgraveret: "Erinnerung an Moulin Feldzug 1914/1915". Giveren var 1914-18 Sergent ved Füsilier-Regiment Nr. 86's 6. kompagni (Museum Sønderjylland. Foto: Martin Bo Nørregård).

overhovedet nogen - er meget brede. Men så meget står dog klart, at det franske artilleri havde gjort et grundigt forarbejde. Trommeildens fysiske og moralske indvirkning på de tyske tropper havde været tilintetgørende: *Tyskerne blev levende begravet, andre næsten sindssyge overgav sig ved i hundredevis at række hænderne i vejret*, fortæller den franske korporal Émile Imbert.⁷² Den tyske pigtråd nævnes ingen steder som noget problem for første angrebsbølge, og første bølge, efterfulgt på 300 meters afstand af anden bølge, indtog hurtigt de to første tyske skyttegravslinjer. Den nordligste angrebsbataljon fra *2e Zouaves* erobrede de to første skyttegrave i løbet af et kvarter.⁷³ De øvrige bataljoner gik også hurtigt frem og erobrede den tredje skyttegrav og fortsatte så videre frem til vejen mellem Bascule i nord og Moulin-sous-Touvent i syd.⁷⁴

I skoven *Bois de la Montagne* nord for Quennevière stod flere batterier fra *Feldartillerie-Regiment Nr. 24*, fra hvis observationstårn man kunne overskue de franske stillinger ind til Quennevière Ferme. Fra tårnet havde artilleri-observatorerne set, hvordan de franske tropper bemandede stormparallellen, men først da det franske artilleri forlagde deres beskydding, åbnede batterierne ild.⁷⁵ Batterier fra *Feldartillerie-Regiment Nr. 9* åbnede allerede ild, da det afsluttende franske bombardement satte ind. 1. batteri beskød fra sin stilling nordøst for Nampcel området ved Quennevière Ferme, mens 4. batteri fra Tiolet-Fé beskød den sydlige del af det franske angreb og i løbet af dagen affyrede henimod 3.000 granater.⁷⁶ Batterierne fra *Feld-Artillerie-Regiment Nr. 45* besvarede også det franske bombardement fra begyndelsen, men regimentshistorien forklarer, at det ikke lykkedes at bremse det franske angreb, da det ikke var muligt at bestryge hele angrebsområdet.⁷⁷ Over området hang der desuden en tyk sky af røg og støv, der umuliggjorde observation. Alle telefonforbindelser var afbrudt, og hverken artilleriet eller staben for 18. infanteridivision vidste, hvor langt de franske tropper var trængt frem.⁷⁸

Det var ikke kun det tyske artilleri, der gjorde modstand. Også infanteriet svarede igen. Regimentshistorien for *3e Zouaves* nævner, at tysk geværlid tilføjede zouaverne svære tab under stormen, mens regimentshistorien for *2e Tirailleur* beretter, hvordan modstand i skyttegravene blev nedkæmpet med pistol eller bajonet.⁷⁹

86'ernes regimentshistorie beretter, hvordan de såkaldte nettoyeurs, dvs. "oprensere", nu gik i gang med at rydde skyttegravene for al modstand: *En bølge stormer hen over dem, en anden, 'nettoyeurs', begynder deres arbejde. Zouaverne, dels afrikanere, dels udskudt fra storbyerne, tørster efter blod. Kniv, bajonet og håndgranater gør deres arbejde.*⁸⁰ Hauptmann Kosegarten fortæller

– ganske vist på anden hånd – at: *Føreren for 10. kompagni, overløjtnant von Bismarck, blev hårdt såret af granatsplinter og skal i hjælpeløs tilstand være blevet myrdet af de franske nettoyeurs.*⁸¹ Karl Klemmensens iagttagelser er identiske: *I første linje stormede de sorte frem, de var meget berusede, og der gaves ingen skånsel fra dem. De var som vilde dyr, og alle som kom i nærheden af dem blev skudt, slået eller stukket ned.*⁸²

De nord- og vestafrikanske soldater var særligt frygtede blandt de tyske tropper, fordi de havde ry for ikke at tage det så nøje med Haager Landkrigskonventionen.

Flensborgeren "C" befandt sig midt i infernoet. Han ville som nævnt hente sine støvler – men måtte nu i stedet kæmpe for sit liv: *Der var ikke mere tale om at skyde. Hurtigt drejede jeg mit gevær og slog med kolben. De blev mig imidlertid for mange; 5-6 mand før løs på mig, og jeg måtte flygte efter at have slået et par ned. Det lykkedes mig også at slippe bort sammen med en stabssergent og tre mand. Da vi kom op fra graven, kom en gammel landeværnsmand løbende, som havde været begravet i et opholdsrum, og fortalte, at nogle flere var begravede. Jeg og nogle andre ilede hurtigt til hjælp, og det lykkedes os at få endnu en mand ud, som jeg førte til sanitetsmandskabet.*⁸³

Hvad der set fra forsvarerens perspektiv er blodtørstige mordere, er set fra angriberens perspektiv tapre soldater. I de franske skildringer tog indtagelsen af første tyske linje og det videre angreb ind i løbegravene sig anderledes heroisk ud end i de tyske beretninger. Men uanset perspektivet var der tale om blodig nærkamp. Regimentshistorien for *2e Tirailleur* beretter: *Efter at den første skyttegrav var indtaget, gik det i fuld fart gennem løbegravene. Overalt under fremmarchen blev håndgranater kastet ind i vidt gabende dækningsrum. Pistoler blev affyret på klos hold, og bajonetter fandt brystet på dem, der stillede sig i vejen. En gruppe forsvarede stadig et lille stykke af skyttegraven, men tirailleuren Tartag greb fat i en søk granater og angreb. Helt alene lykkedes det ham at nedkæmpe modstanden. Fremrykningen fortsatte; man trampede hen over ligene. Den anden linje blev nået, dækningsrummene rensed, og hundredevis af fanger blev sendt bagud.*⁸⁴ Blandt fangerne var Anders Black Hansen fra Søst ved Rødekro. Han tilhørte 11. kompagni og havde ligget helt ude i forreste linje.⁸⁵

På mindre end en halv time var det lykkedes franskmændene at erobre afsnittene på de centrale afsnit *Sonderburg* og *Flensburg* helt, på den højre fløj var *Apenrade* halvvejs erobret og på venstre fløj en del af *Schleswig*.

En del dækningsrum havde altså undgået eller modstået beskydningen fra det franske artilleri, og det var nødvendigt enten at nedkæmpe soldaterne i dem eller tage dem til fange. Den franske general Dúbois noterede senere, at *zouaverne og tirailleurerne udmærkede sig ved deres lidenskabelige omgang med bajonetten. Ingen kunne stå dem imod, og de, der søgte tilflugt i dækningsrummene, blev dræbt med håndgranater.*⁸⁶

Længere bagude var håbet, at de fleste kammerater forude i skyttegravene var kommet i fangenskab. Nicolai Clausen, Elstrup, der hørte til 5. kompagni, skrev senere hjem til sine forældre: *Kære fader, vil du ikke gå hen til P. Clausen og meddele ham, at Christian måske er i fangenskab, hvis han ikke hører fra ham. Thi den tredje bataljon er næsten alle i fangenskab.*⁸⁷

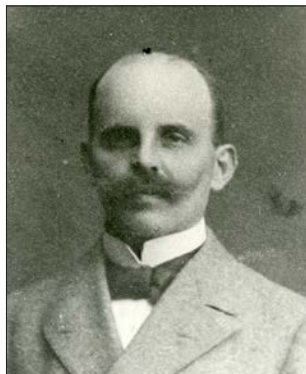
Det var temmelig optimistisk. For det er nemlig uhyre farligt at overgive sig på nåde og unåde på en slagmark, hvor kampene endnu raser. Hans Nicolai Carstensen fra 12. kompagni, der befandt sig lige i centrum for angrebet, var én af de soldater, der oplevede de franske troppers indtrængen i løbegravene på nærmeste hold: *Den 6. juni 1915 i slaget ved Moulin, efter at franskmændene var trængt ind i vor skyttegrav, befandt jeg mig sammen med sanitetsofficer Amelung og sygefører Thaysen i et dækningsrum. Det var ikke muligt for os at slippe ud, fordi franskmændene hele tiden løb forbi lige uden for vort dækningsrum og smed stinkbomber og håndgranater ned til os. Da vi havde tilbragt hen ved to timer her, hørte vi, at der blev skudt i vor skyttegrav, og vi antog, at vore tropper atter var i skyttegraven, men det stod snart klart, at det var franskmændene, der skød!*

Wolf Erich von Bismarck (1888-1915) var overløjtnant ved 10. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

August Hansen fra Mjels i Oksbøl Sogn (1887-1915) tilhørte 12. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 – sammen med sin bror, møller Hinrich Hansen, fra Hundslev i Notmark Sogn. En lærer Jansen meddelte allerede midt i juni, at han umiddelbart før det franske angreb havde set de to brødre ligge og sove i skyttegraven (foto: Museum Sønderjylland).

Henrik (Hinrich) Hansen fra Hundslev i Notmark Sogn (1879-1915) tilhørte 12. kompagni. Han blev meldt savnet den 6. juni 1915, samme dag som hans bror August faldt. Selv blev han først erklæret død i 1921 (foto: Museum Sønderjylland).

Vi kunne ikke blive i dækningsrummet, fordi turkoerne og zuaverne og hvad der ellers var stadig gik rundt og myrdede løs i dækningsrummene. Vi var nødt til at overgive os. For ikke at risikere at falde i hænderne på morderne, passede vi på, om der ikke skulle komme en franskmænd forbi, som vi kunne komme overens med. Da vi troede, at der befandt sig en franskmænd uden for vort dækningsrum, gik Thaysen, der kunne tale fransk, ud; og kort efter kaldte Thaysen mig ud, men næppe var jeg trådt uden for, før Thaysen blev ramt af en kugle og faldt om, det var nemlig ikke franskmænd, men turkos, som vi havde med at gøre; jeg var nødt til straks at løbe tilbage i dækningsrummet ... Nu forsøgte han at få mig ud ved tegn og tilråb, men vi efterkom først dette, da en fransk underofficer var kommet til stede.⁸⁸

Den dræbte kammerat var Christian Georg Thaysen fra Barsmark på Løjt nord for Aabenraa.

De tyske soldater nærede rædsel for soldaterne fra de franske kolonier i Nord- og Vestafrika. Navnlig de sorte Tirailleurs Sénégalais var omgærdet med mange myter om deres formentlige blodtørst og forkærlighed for kniven. Meget af dette udsprang af en almen europæisk utryghed ved fremmede racer, men disse enheder i den franske hær var ganske vist også kendt for at være temmelig kompromisløse (foto: Museum Sønderjylland).

GENNEMBRUDDET STANDSES OG INDDÆMMES

Lige bag fronten i Moulin-slugten lå forbindingspladserne, hvor Karl Klemmensen var travlt beskæftiget med at forbinde de sårede:

De sårede hober sig op, der er meget at tage vare på, og dagene er meget varme. Ved middagstid har vi allerede mange hårdt sårede liggende, der jamres og klages fra alle sider. Den ene skal hjælpes med det ene og en anden med noget andet. De skal have at spise og drikke, de skal efteres, at såret ikke bløder for stærkt.

En kammerat og jeg er ved at lægge en hårdt såret ind i en hule lidt afsides fra, hvor vi står og forbinder, og i den korte tid vi er væk, sker det forfærdelige, at der slår en granat ned lige uden for den hule, hvor vi forbinder. Det kostede to sårede sanitetsunderofficerer, to døde sygebarere og uden for hulen lå der mindst tyve sårede eller døde. Alt sammen alene af den ene granat.

Det var uhyggeligt at se på alle de lemlæstede og høre på deres jamren og skrigen. Bedre var der ikke i hulen, der var de fire sanitetssoldater blevet ramt. Blodet flød i stride strømme, det så ud som i et slagteri.⁸⁹

Underofficer Bernhard Lansberg fra 11. kompagni, der i løb havde forladt den forreste kampgrav, var netop ankommet til forbindingspladsen, da den hændelse, Klemmensens omtaler, var sket: *Man så her udelukkende til dels sønderskudte bjælkeunderstande, ingen jordunderstande. Også her var der stærk artilleribeskydning; en fuldtrefter i en understand og tyve kammerater blev ramt.⁹⁰*

Bag indbrudsstedet i midten af fronten forsøgte tyskerne desperat at inddæmme det franske indbrud. Bernhard Lansberg fortæller: *Klokken er 11.00 om formiddagen. Bataljonskommandøren kaster sig med dele af det afløste 11. kompagni og ordonnanserne og nogle oppassere [”Burschen”] imod den fremstormende fjende. Samtidig stormede 13. kompagni under overløjtnant Carstensens energiske føring frem mod fjenden. Hårdt såret med et hovedskud bliver Hauptmann Kosegarten liggende, hans adjutant, Carl Baller, falder med et hovedskud. Også kompagniføreren for 13. kompagni og samtlige officerer falder ved den fjendtlige MG-ild. Vort fremstød stoppede fjendens angreb. Men et modangreb er ikke muligt som følge af den morderiske MG- og geværild.⁹¹*

Også Kosegarten selv har berettet om denne begivenhed: *Jeg så selv min adjutant, Carl Baller, en broder til ovenfor nævnte Hans Baller, falde. Han havde fra støttepunktet i spidsen for ordonnanserne og de afløste dele af 11. kompagni*

Moulinslugten set fra syd mod nord, formodentlig er der tale om Sachsenhang, hvor zouaverne og tirailleurerne under stormen nåede Moulinslugtens østlige side. I forgrunden ses materiale til bygning af dækningsrum (foto: Cay-Erik Geipel).

Karl Fritz Max August Baller (1892-1915) var løjtnant og Hauptmann Kosegartens adjutant ved III. Bataljon. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Stenbruddet ved Nampcel ved Moulin-Slugtens nordlige ende. I stenbruddets dybe gange havde tyskerne indrettet sig i sikkerhed for alt andet end det sværeste artilleri. 86'ernes 13. kompagni lå i reservestilling her, da det franske angreb begyndte, og det tjente også som hvilested og udgangspunkt for en del af de tyske forstærkninger, der greb ind i kampene i løbet af dagen (foto: Jørgen Bendorff).

med uhørt beslutsomhed ledet modstødet frem mod de fremstrømmende sorte franskmænd, der kom stormende mens de brølede som vilde, men nu blev bragt til standsning. Dette fremstød førte os 200-250 meter længere frem end støttepunktet, og herfra optog vi ilden. Baller fik kort derefter et hovedskud, mens han sad i knælende skydestilling. Eftersom jeg befandt mig i hans umiddelbare nærhed, så jeg nøjagtig, hvordan han døde. I hans øjne læste jeg forbløffelse, hvorefter han faldt forover; jeg tror således, at han fik en let og smuk død. Kort efter blev også Hauptmann Kosegarten selv såret: Jeg nåede lige at tænke: 'Så er det slut!', før jeg mistede bevidstheden; jeg følte kun et let slag, og så sortnede det for mine øjne. Da jeg atter kom til mig selv, havde füsilier Jacobsen forbundet mig med sin førstehjelpspakke og trukket mig hen i et granathul. Her måtte vi blive indtil skumringen pga. den maskingeværild, der rasede over hovederne på os fra begge sider.⁹²

Ingen franskmænd nåede ifølge Kosegarten over bakken ved Genesungsheim hele denne dag, og han mener derfor at kunne fastslå, at det franske gennembrud blev stoppet af Füsilier-Regiment Nr. 86 selv, allerede inden forstærkninger fra de øvrige regimenters nåede frem.

Vi skiftedes til at krybe over til vore faldne kammerater og hente ammunition og feltflasker, fortæller Bernhard Lansberg. Hver mand havde vel sikret sig en 4-5 geværer. Stadig flere kammerater faldt som følge af artilleri- og infanteribeskydningen, og med dem den sidste underofficer, der endnu lå hos os på højre fløj, den tapre Otto Hardt fra 11. kompagni. På III. Bataljons venstre fløj stormede fjenden atter frem, møder ingen modstand og løber artilleristillingen over ende. Han tog to 7,5 centimeters kanoner fra Feld-Artillerie-Regiment Nr. 45, som var opstillet helt tæt bag stillingen og som pga. af ammunitions-mangel ikke længere kunne skyde. Artilleristerne fik skåret halsen over.⁹³

Det var 2e Tirailleurs og 3e Zouaves, der efter erobringen af de forreste tyske linjer var løbet videre ad forbindelsesgravene og frem i henholdsvis østlig og sydøstlig retning. De nåede frem til Moulin-slugten formodentlig omtrent samme sted, da begge regimentshistorier nævner erobringen af et tysk batteri, og der kun fandtes et batteri og et halvt batteri ved den vestlige kant af slugten. Begge batterier var fra Feld-Artillerie-Regiment Nr. 45, og kun det sydligste blev erobret.⁹⁴

Der knytter sig adskillige historier til erobringen af dette batteri, de fleste dog på anden hånd: Hans Petersen, der befandt sig for langt mod nord til selv at kunne have overværet begivenheden, fortæller: Zouaverne brød først

igennem ved løbegraven, ved hvis ende vi havde tre kanoner stående; de tog kanonerne i besiddelse og dræbte hele mandskabet.⁹⁵ Dette synes general Dubois at bekræfte i sine erindringer. Han, der med sin høje rang dog næppe selv har været til stede, beskriver, hvordan zouaverne naglede de tyske artillerister til deres kanoner med bajonetterne. En beretning fra bataljonschefen meddeler dog modsat, at de franske tropper overraskede de tyske kanonerer i deres dækningsrum, og office-

ren endda kun var iført skjorte, så at man var nødt til at udstyre ham med bukser, så han kunne fremstå nogenlunde respektabel som krigsfange.⁹⁶

Enkelte grupper af zouaver og tirailleurer fortsatte henover slugten og stormede op ad den østlige skråning. Zouaverne angiveligt afsyngende *Marseillaise* med deres chef og bataljonens 56-årige præst i spidsen, den sidste kun bevæbnet med et stort krucifiks.⁹⁷ Også længere mod nord lader det til, at franskmændene trængte frem til slugten. Ingen af de franske regimentshistorier nævner det mere konkret, men regimentshistorien for *Grenadier-Regiment Nr. 89* beretter, hvordan et af dets kompagnier var med til at drive franskmænd bort fra kirkegården, der lå i en sidearm til Moulin-dalen, og så langt nordpå kan det næsten kun dreje sig om tropper fra *2e Zouaves*.⁹⁸

På hver side af det franske indbrud var det lykkedes soldaterne fra I. og II. Bataljon at hindre de franske tropper i at udvide angrebsfronten. På højre flanke i nord holdt 2. kompagni stillingen øst for Bascule langs vejen mellem Les Loges og Moulin og med svage styrker *Genesungsheim*, mens 4. kompagni gik i stilling vest derfor.

To timer havde kampene nu raset i middagsheden under den brændende junisol – og stadig ingen tegn på hjælp eller forstærkning. Kl. 11.35 (12.35 tysk tid) forsøgte franskmændene med den nordlige del af anden angrebslinje at gennemføre et angreb nord for indbrudsstedet i retning af Bascule. Da angrebsstedet lå uden for den planlagte angrebsfront og dermed ikke var blevet beskudt så kraftigt af artilleriet, blev det nye angreb indledt med et 10-minutters bombardement. Det gik ud over Hans Petersen og hans kammerater: *Angrebets grænse var lige til venstre for vor deling, hvorfor vi udmærket kunne flankere angriberne. Men det vidste fjenden meget godt og overøste os derfor med en sand regn af shrapneller, så det var os umuligt at blive ved med flankeringen. To mand til højre og en ved min venstre side segnede ned fra deres pladser og var hårdt såret; som ved et under slap jeg godt derfra. I sektionen til venstre for mig*

Christian Christensen Møller (1894-1915) fra Vesterkøbel på Kegnæs og Carl Friedrich Petersen (1894-1915) fra Dyndved i Egen Sogn tilhørte begge 10. kompagni. De faldt 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Soldater fra Füsiliér-Regiment Nr. 86 hviler sig på Moulinslugtens skrænt. Regimentet kaldte Moulinslugten for Slesvigernes Dal (foto: Cay-Erik Geipel).

Jens Holdt var underofficer ved 5. kompagni. Han ses her med såretmærket (Verwundetenabzeichen) i sølv under sit jernkors af første klasse. Jens Holdt blev senere dansk præst i Bredebro (foto: Jørgen Bendorff).

Jørgen Hofsted (1890-1915) fra Helved i Notmark sogn. Hofsted tilhørte 9. kompagni og faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

faldt to mand. Friseren Peter Thomsen blev ramt af en shrapnel, så hovedet skiltes fuldstændig fra kroppen. En anden shrapnel slog ned i Niels Hansens sektion, dræbte ham selv og sårede syv mand; kun en af sektionen blev uskadt. Blandt de hårdt sårede var også korporalens broder. Vi havde 18 døde og sårede i vor deling. Vor løjtnant var også falden, det har han vel anet; thi dagen før solgte han alle sine ejendele, til hvem der havde lyst til dem.⁹⁹

Det korte franske bombardement var dog helt utilstrækkeligt og ødelagde hverken pigtrådsspæringerne eller decimerede det tyske mandskab tilstrækkeligt og angrebet brød derfor sammen i den tyske gevær- og maskingeværild.¹⁰⁰

Flensborgeren "C" var havnet i det nordlige frontafsnit. Han havde fulgt en såret kammerat til forbindingspladsen: *Da jeg igen ankom hos mine kammerater, kom der ordre fra en kompagnifører: Alle op på højen foran os! Bajonetten blev sat på, og så gik det i storm op på højen. Her faldt føreren med et skud i hovedet og mangen kammerat. Jeg var temmelig på højre fløj og kom så i stillingen hos 3. kompagni, hvor der endnu ingen fjende var at se. Men det varede ikke længe, så så vi fjenden komme ud af graven. De blev skudt ned, som de kom ud.*¹⁰¹

Fra venstre flanke i syd sendte 7. kompagni tre grupper til forstærkning af 6. kompagni, der lå umiddelbart ved angrebsstedet ved *Glücksburger Weg*, understøttet af en deling fra 5. kompagni, der lå i reserve ved *Neudorf*. En anden deling fra 5. kompagni besatte *Fort Dauber*, mens en tredje deling gik frem til hjørnet af indbrudsstedet. En gruppe fra 5. kompagni trængte frem sydfra ind i den forreste skyttegrav og kastede angriberne ni skulderværn tilbage, fem af dem kunne de holde. 48 timer holdt gruppen ud i dette stykke skyttegrav, mens to maskingeværer fyrede fra syd ind i flanken på angriberne.¹⁰²

Nicolai Clausen fra Elstrup var med i 5. kompagnis modangreb. Han beskrev dagens forløb således: *Så søndag morgen begyndte det [kanonaden] igen. Det 10. kompagni og 9. kompagni skulle så ud i skyttegraven og løse det 11. og 12. kompagni af, og da de kom derud, greb franskmændene an og brækkede igennem og tog næsten hele bataljonen til fange og kom helt igennem ned til os, vi holdt dem så længe, indtil der kom reservetropper og hjalp os, og så slog vi dem tilbage i vores steller, og der sidder de nu, de har en front på 100 meter af vor besat, der bliver kæmpet endnu, håbeligt får vi dem helt tilbage.*¹⁰³

Blandt angriberne fra 5. kompagni var også Jens Holdt, som netop dagen før var kommet tilbage til fronten efter at have været på lazaret: *Vort kompagni blev indsat i modangreb tværs over en herregårdsmark med meterhøjt græs. Jeg blev som den første ramt af et riffelskud i hovedet og sank blødende om. Man lod mig ligge som formentlig død.*¹⁰⁴ Vi kan sætte navn på endnu en sønderjyde fra 5. kompagni, der deltog i kampene, nemlig Nikolai Wrang fra Egen på Als, men i hans korte beretning om slaget fortæller han blot, at kampene var hårde.¹⁰⁵

Det var som nævnt lykkedes for en deling zouaver at trænge helt frem til den modsatte side af dalen. Jens Holdt blev vidne til zouavernes indtrængen i dalen. Han havde mistet bevidstheden, men kom til sig selv igen: *Da jeg nogen tid senere vågnede op med størket blod over hele brystet, var jeg ikke sen til at kravle de 200 meter tilbage til forbindingsstedet ved slugtens kant, som vi var gået ud fra. Kuglen var gået gennem venstre kæbe og hals, men havde lykkeligt ladet pulsåren forblive ubeskadiget. Stabslægen svøbte hele hovedet i bind, mens jeg ivrigt snakkede løs. Men da vi foreløbig var omringede af afrika-*

nerne, der havde taget et batteri i slutten, kunne jeg først komme bagud et par dage senere.¹⁰⁶ Det var sanitetssoldaten Karl Klemmensen eller én af hans kammerater, der plejede Jens Holdt. Klemmensen fortæller om det franske gennembrud: *Der blev kæmpet forude som rasende, og ved tretiden lykkedes det fjenden at komme igennem vore linjer. Lægen og jeg står i døren og ser de sorte springe forbi ikke langt fra os. Lægen giver ordre til os alle om at holde op for at afvente begivenhederne. Vi vidste jo ikke, om de sorte kunne lade os i fred, eller om også vi skulle slås ned.*¹⁰⁷

De indtrængende franskmænd blev beskudt af de svage tyske styrker ved Genesungsheim, hvor Bernhard Lansberg lå: *Enhver skyder så hurtigt, han overhovedet kan, thi vi ved, hvad der vil ske os, hvis vi kommer under kniven hos de sorte. Omkring klokken 15.00 syntes franskmændene at indse, at et gennembrud vel foreløbig ikke vil lykkes. Hans artilleriild stilnede noget af, men geværild var fortsat heftig. Vi besluttede os for at spare på ammunitionen og udvidede vores bestand ved at samle sammen fra de faldne.*¹⁰⁸

Det franske angreb mistede nu momentum.¹⁰⁹ Den franske ledelse tøvede. Angrebets primære mål var nået – og mere til. Man havde ikke ressourcer til at udnytte det hul, der var opstået ved middagstid, og besluttede i stedet at sikre flankerne, inden angrebet fortsatte. Zouaверne og tirailleursne blev trukket tilbage for at sikre de erobrede skyttegrave, hvor også 2. og 3. angrebsbølge i mellemtiden var stødt frem.¹¹⁰ Men nu satte det tyske artilleri ind med et voldsomt bombardement af de erobrede stillinger.¹¹¹

Alt imens arbejdede franskmændene febrilsk på at få sikret forbindelseslinjerne til de erobrede stillinger og gøre dem klar til det forventede tyske modangreb.¹¹²

Den tyske soldaterkirkegård i Moulin-slutten, som de franske tropper nåede frem til under stormen den 6. juni. De blev fordrevet samme dag af forstærkningerne fra Grenadier-Regiment Nr. 89, der angreb under dækningsild fra Füsiliér-Regiment Nr. 90 (foto: Cay-Erik Geipel).

Jens Christian Schwarz (1893-1915) fra Skodsbøl i Broager Sogn. Han faldt den 6. juni 1915. Hans tre brødre Just Theobald, Fritz Olaf og Johannes Julius faldt i hhv. 1914, 1915 og 1917. De er alle fire mindet på den samme sten på mindesmærket på Broager Kirkegård (foto: Museum Sønderjylland).

DET TYSKE MODANGREB

I løbet af eftermiddagen begyndte tropper fra de nærmeste tyske naboregimenter at indfinde sig. Fra 17. infanteridivision kom den sammenstillede *Bataljon Senden* med 5. kompagni fra *Grenadier-Regiment Nr. 89*, 3. og 4. kompagni fra *Füsilier-Regiment Nr. 90* og 10. kompagni fra *Infanterie-Regiment Nr. 75*. Mens 75'erne blev sendt frem for at undersøge, om 3. batteri fra *Feldartillerie-Regiment Nr. 45* var blevet stormet, rykkede de øvrige kompagnier sammen med 86'ernes eget 8. kompagni frem til *Genesungsheim* i Apenrade-slugten. Herfra angreb de mod syd den tyske solda-

terkirkegård, som blev stormet af 89'erne under dækningsild fra 90'erne.¹¹³ Fra 86'ernes egen division, 18. infanteridivision, kom *Bataljon Hagedorn* med kompagnier fra infanteriregimenterne nr. 31 og 85, som over middag blev indsat bag den nordlige del af den franske angrebsfront. Blandt dem var *Infanterie-Regiment Nr. 31*'s 1. kompagni, der fra nord angreb ned langs slugten og efter en kort kamp generobrede de tre kanoner fra *Feldartillerie-Regiment Nr. 45*'s 2. batteri.¹¹⁴

Berhard Lansberg fortæller: *Klokken 16.00 kom endelig forløsningen for os. Ved Piusieux-Ferme blev et haubitzbatteri ført frem under kommando af oberst von Fürstenberg. Fra åben mark indledte det en morderisk beskydning. Vi glædede os over, at vi endelig efter fem timers ulige kamp havde fået tildelt den længselsfuldt ventede forstærkning, og vi fik nyt mod ved at se dette batteris frygtelige virkning. Et kvarter efter svarmede tre kompagnier fra 89'erne, 90'erne og 31'erne ind. De åbnede ilden bag os. Vi viste dem, hvor vi lå, ved at stikke vore hjelme på geværrerne og hæve dem op. Ilden forstummede og kammeraterne strømmede ind til os.*¹¹⁵

Også sanitetssoldaten Karl Klemmensen var vidne til modangrebene: *Der gik dog kun kort tid, og vi ser da, at vi får forstærkning, og at de stormer frem som rasende. Fjenden må vige tilbage, og mange af de sorte måtte her bide i græsset. Der gaves ingen pardon, eftersom de ingen skånsel havde vist mod vore kammerater. En eneste sort havde vi som såret, og han måtte senere bøde med livet, eftersom han havde skåret halsen over på en svært såret løjtnant.*¹¹⁶ Heller ikke tyskerne tog det altid så nøje med Haager Landkrigskonventionen.

Efter mørkets frembrud blev der etableret og besat en skyttegrav fra *Fort Dauber* til *Glücksburger Weg*. Således blev også dette hul lukket. Endnu var det store stykke mellem *Genesungsheim* og *Fort Dauber* åbent.

Peter Thomsen Tækker (1890-1915) fra Mjang i Hørup Sogn tilhørte 10. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Det blev lukket om natten af *Reserveinfanterie-Regiment Nr. 75* fra IX. Reservekorps. Om natten blev der trukket talrige reservekompagnier til fra naboregimenterne, og de blev sat ind, hvor behovet var størst.¹¹⁷

Infanterie-Regiment Nr. 85 forlængede frontlinjen fra syd. Flensborgeren "C" fortæller om modangrebet: *Om aftenen kom jeg ud igen og fulgte med stabssergenten med en sæk patroner. Så kom 85'erne os til hjælp, og så gik det fremad.*¹¹⁸

Blandt de 85'ere der kom til hjælp, var den anonyme sønderjyde Hans, der om aftenen den 6. juni 1915 skrev til sine forældre: *Mit regiment ligger endnu i sin gamle stilling, men vi slap også for hovedangrebet ...*

*Det er hovedsageligt zoua-ver og indiere, der har stormet, og de arme mennesker ligger nu i tusindvis døde og lemlæstede på slagmarken. Efter mit skøn har vi ikke haft så mange tab som franskmændene. I nat kommer der forstærkning til mit kompagni. Vi skal angribe igen i nat for at erobre de tabte skyttegrave tilbage. [censureret] bataljoner og [censureret] kompagnier friske tropper er nu undervejs for at hjælpe os at gribe ind i ilden. Hvem ved, hvordan det vil gå? Men at det vil blive hårdt og koste meget blod, ved jeg.*¹¹⁹

Hans Henning Albrecht Tietze (1894-1915) fra Sønderborg var underofficer (étårigrivillig) ved 12. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Vagt i en sape (foto: Cay-Erik Geipel).

NATTEN FALDER PÅ

Kampene havde nu varet hele dagen i stærk sommerhede, og tabene havde været store på begge sider. De overlevendes kræfter var udtømte, det gjaldt ikke mindst de franske stormkolonner. Lidt over midnat nedkradsede bataljonschefen Charlet, der befandt i forreste linje, en besked: *Hans mænd var udmattede, og han ville trække sig tilbage, først og fremmest fordi de hverken til højre eller venstre havde forbindelse til egne tropper, og særligt på grund af, at de var ved at dø af tørst.* Han pegede desuden på, at der var store huller i rækkerne, og at han var ude af stand til at gøre en ny indsats dagen efter.¹²⁰ Også ved 264e Regiment d'Infanterie stod det kritisk til, herfra lød meldingen ved midnattid: *Jeg har ikke ret mange officerer. Tropperne er fuldstændigt udmattede. De forskellige enheder sammenblandede og mangler føring. Mændene i kamplinjen er udmattede. Det haster med forstærkninger, i modsat fald frygter jeg endnu værre tab end de store, som vi allerede har lidt.*¹²¹

Franskmændene kunne ikke mere, og samtidig var hullet i frontlinjen blevet lukket. Hans Petersen fra 1. kompagni på det nordligste frontafsnit kunne nu rette opmærksomheden mod sine sårede kammerater: *Da der nu ikke kom flere angribere, gik jeg ind i jordhulen. Her lå friseren Thiesen på maven i heftige feberfantasier. Han var min venstre sidekammerat, men segnede, ramt i ryggen af en shrapnel. I tankerne så han hele tiden zouaerne komme stormende, og med den ene arm fægtede han omkring som for at værgе for sig, mens han råbte: "Der er de! Der kommer de! Fyr! Fyr!" Da jeg forsøgte at berolige ham, rejste han sig op på knæene og greb mig i struben med et kraftigt tag. Ved en smidig bevægelse snoede jeg mig fra ham, og i samme øjeblik vendte hans bevidsthed tilbage. Hans øjne så spørgende omkring, idet han mumlede: "Hvad er der sket? Hvor er jeg?" "Du er vist bleven såret", sagde jeg, "kom, så skal jeg forbinde dig."*¹²²

Nattehimmelen over den forreste linje med spor efter lyskugler. Fotografiet er taget på østfronten, men nathimmelen tog sig omtrent ens ud ved alle fronter (foto: Jørgen Bendorff).

Overalt i skyttegravene lå fortsat døde og sårede. Hans Petersen og hans kammerater skulle om aftenen hente mad og var kommet en snes skridt hen i løbegraven, da frontafsnittet pludselig blev udsat for et overfald med svære luftminer. *Vi før alle 8 mand ind i en jordhule; dog, i gangen lå to faldne kammerater, dem måtte vi over. Jeg fik en uhyggelig, kold fornemmelse ned ad ryggen, da liget bevægede sig under min vægt. Da jeg var kommen tilbage med maden, traf jeg Thomas Petersen og Nis Abrahamsen. De var begge helt nedbøjede over, at Niels Hansen var falden; han havde jo været deres allerbedste ven, lige siden krigen begyndte.*¹²³

Det tyske bagland var nu rensat for franske tropper, men sanitetssoldaternes arbejde var kun lige begyndt. Sanitetssoldaten Karl Klemmensen fortæller:

Vi havde også en såret fransk løjtnant. Han fortalte os, at vel så det skrækkeligt ud hos os, men det var dog ikke at sammenligne med, som det så ud hos dem. Vi regnede med i nattens løb at få de sårede tilbage på sygehuset, men eftersom fjenden blev ved med at storme, kunne sanitetsvognen ikke komme frem ... Ustandselig måtte vi forbinde nogen og få dem lagt et nogenlunde sikkert sted. De mindst sårede måtte selv se at komme tilbage på sygehuset. Alle de sårede skulle have en indsprøjtning mod sårfeber og stivkrampe.

*Om aftenen skulle en kammerat og jeg tælle op, hvor mange sårede vi havde liggende, som ikke kunne hjælpe sig selv, vi talte 260-70.*¹²⁴

Natten igennem skød tyskerne mod de franske linjer. Hans Petersen fra 1. kompagni fortæller:

*Jeg var nødt til at stå vagt den nat, da vi havde haft så hårde tab. Hele natten vedligeholdte vort artilleri sin ild. Det var et mærkeligt skue at se de mange hundrede og atter hundrede shrapneller sprænges i luften og på jorden, og hvis det ikke havde været så alvorligt, kunne det sammenlignes med et uhyre stort fyrværkeri. Men franskmændene svarede igen: Bedst som jeg stod i mine betragtninger, sprængtes en fransk granat lige foran mig, så jeg af lufttrykket blev slynget over mod bagmuren i skyttegraven. Jeg samlede mig lidt forstumlet op og gik atter op på min plads. Fem minutter senere kom der en til og slog ned på samme sted. Denne tvang mig i knæ. Først da befalede korporalen mig at gå hen til et andet udkigshul. Først hen ad morgenstunden sagtnedes ilden, og da dagen gryede, blev det ganske stille.*¹²⁵

Johannes Nicolaus Nielsen fra Blans i Ullerup Sogn (1888-1915) tilhørte 2. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Indsamling af lig. Hvor det var muligt indsamlede man de faldne og gav dem, alt efter deres antal og situationen ved fronten, en ordentlig begravelse i egen grav. De faldne i ingenmandsland måtte blive liggende til fronten forskød sig, eller man kunne enes om en midlertidig våbenhvile. Tid og sted for fotografiet er ukendt (foto: Museum Sønderjylland).

Fransk Lebel-bajonet. Opsamlet ved Moulin af N.A. Carstensen fra Abild på slagmarken ved Moulin under et besøg dér i 1925. Carstensen tilhørte Infanterie-Regiment Nr. 85, 6. kompagni, og blev selv hårdt såret ved Moulin i efteråret 1915 (Museum Sønderjylland, foto: Martin Bo Nørregård).

DAGGRY DEN 7. JUNI 1915

Om morgenen den 7. juni stirrede Hans Petersen fra 1. kompagni fra sit ud-kigshul ud over slagmarken: *En tæt tåge lå udbredt over jorden; den benyttede de nysgerrige til at spadserere rundt iblandt de døde, som lå foran vor skyttegrav. Man så, at hver enkelt mand havde været godt udrustet både med levnedsmid-ler, skansetøj og håndgranater samt briller og masker for giftige gasarter. Man takserede, at der lå 700 lig foran skyttegraven, og der blev sagt, at fjenden havde tabt hen ved 20.000 mand den dag. Vor 17. Division havde nemlig skudt sine reserver ned fra flanken.*¹²⁶

Det tal svarer på ingen måde til virkeligheden. Men det er meget alminde-ligt at overvurdere fjendens tab.

Også franskmændene besigtigede ved dag gry slagmarken og de erobrede skyttegrave, hvor kampene dagen før havde raset i sommervarmen. Løjtnant Fernand Basty har berettet om det syn, der mødte ham:

Vi ankom snart til den tyske linje. Forestil Dem en dyb, hakket fure, gennem- pløjet i alle ordets betydninger, hvor alle de genstande, som forsvarerne gennem otte måneder har brugt, ligger spredt eller i bunker, alt efter, hvorhen eksplosi- onerne eller sammenstyrtningerne har slynget dem: knækkede bjælker, splintre- de brædder, svedne og forvredne dækningsplader og blik; gennemborede værn; brandrør, granater og patroner dækker jorden, brudte geværer, bajonetter, stadig røde af blod, trævlede og brændte tøjstumper ...

Og midt mellem alle disse ubeskrivelige ting, alle disse mordvåben, lå ligene – allerede sorte – med øjnene udspilede af frygt og lemmerne stivnede som i en sidste bøn eller tryglen.

Spredt hist og her lå arme og ben, nøgne fødder, som en ukendt, makaber hånd havde taget støvlerne af; hoveder endnu iført de hjelme, der skulle have beskyttet dem!

Inde i dækningsrummene så der endnu mere skrækindjagende ud: I et af dem, som vore granater havde slået ned i, var møblerne, der var stjålet fra de nærlig- gende gårde, forkullede. Ligene, der stadig lå i sovestilling, var forbrændte. (...).

I et andet, hvor kampen havde været hård, fandt vi sårede og døde: alle havde de brystet gennemboret af vore bajonetter! I et tredje så vi det skrækkelige syn af kvælningsdøden: Et jordskred havde spærret den snævre ventilationsskakt til hulen, i hvilken disse "tapre" havde søgt skjul under vores bombardementer, og havde forårsaget 15 ingeniørsoldaters død. Deres lig lå spredt i grusomt forvredne stillinger.

Vi flygtede fra disse fordømte steder, men den erobrede skyttegrav fortsatte ubønhørligt sin makabre og dystre belæring. Her var minerne sprunget! Midt i den oprodede jord dukkede hoveder, ben, afhuggede arme, sønderflænget udstyr og knuste våben op! Længere henne stoppede vi, stumme af rædsel: en soldat fra det 86. regiment var død. Nedsunket, begravet til halsen. Kun hans enorme, opsvulmede hoved ragede op. Hans udstående øjne og hans hæsligt opsvulmede tunge var allerede fluernes og maddikernes bytte! (...)

Synet af de rædselsfulde forvredne og forkrampede lig, de tallose insekters summen, de grøn-gyldne spyfluer, som mæskede sig i det endnu flydende blod, strømmen af maddiker, der åd sig ind i øjnene, ørerne, næsen og i munden på ligene, var intet i sammenligning med lugten af rådrende eller brændt kød, fordærvet blod, blandet med stanken af ekskrementer, den skarpe lugt af krudt og røg, der under denne brændende sol, langsomt afslørede ... den erobrede skyttegrav! (...)

Man er nødt til selv at have mærket lugten af denne mere end én kilometer lange, menneskelige massegrav, før man kan forstå den voldsomme kvalme, der overvælder én. Åh! Hvor var den afskyelig og gennemtrængende denne lugt af slagmark: den gennemtrænger én; påvirker én; forfølger én; forgifter ens krop og sjæl!¹²⁷

De franske tropper indtog den erobrede skyttegrav og de tyske tropper reetablerede de skyttegrave, de havde beholdt eller tilbageerobret. Også her og i baglandet forestod et større oprydningsarbejde. Karl Klemmensen fortæller: *Nu skulle vi have alle dem ud af jordhulerne, som var døde i nattens løb. Alt skulle gøres rent, og overalt var der en forferdelig stank, da der skulle sprøjtes med klorkalk. Dagen gik nogenlunde roligt hen, vi havde kun nogle få sårede og enkelte døde.*¹²⁸

Ved Genesungsheim blev der holdt mønstring over regimentet. *Nu så vi, at der fra hele III. Bataljon kun var en lille forsamling tilbage, måske svarende til et halvt kompagni. Vor Hauptmann Kosegarten havde måttet tilbringe hele dagen mellem vor og fjendens linje, indtil han i nattens løb kunne bringes tilbage,* skriver Bernhard Lansberg.¹²⁹

Blandt de overlevende var fra 4. kompagni den 39-årige tysktalende Marcus Friedrich Petersen fra Bylderup-Bov. Hjemme havde han kone og fem børn, men han satte sin lid til Gud. Han skrev den 8. juni hjem til sin mor: ... *vi har nu været i kamp i tre dage, men jeg håber, at det snart bliver bedre. Vi har også haft svære tab, men Herren være tak og lov har Han hidtil bevaret mig for al fare; og vi vil håbe, at han også fremover i sin nåde vil beskytte mig.*¹³⁰ Den 10. juni gjorde han i et brev til sin kone og sine børn omfanget af regimentets tab op, således som det var rygtedes i regimentet: *Jeg håber ved Guds nåde, at det værste nu er overstået; II. og III. Bataljon er allerede blevet afløst i dag og i går, og jeg håber, at vi bliver det i morgen, dog er der endnu intet bekendtgjort herom. I dag har det lige som i går været forholdsvis roligt, kun artilleriet beskyder gensidigt hinanden. (...) Det var skrækeligt den 5., 6. og 7. juni, af III. Bataljon skal der af 5 kompagnier kun være 113 mand tilbage; af 11. kompagni skal der kun være 2 mand tilbage og af 12. kompagni kun 3 mand. Fra 13. er alle også snart borte, ja, mine kære, lad os håbe, at den kære Gud snart vil give os andre tider.*¹³¹ Det håb skulle dog ikke komme til at gå i opfyldelse.

Asmus Christensen Kiel (1893-1915) fra Broager tilhørte 9. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Tøge Tychsen (1891-1915) fra Nejs ved Gammelgab i Broager Sogn tilhørte 3. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

En sektion af første linje af en erobret tysk skyttegrav, der endnu ikke ryddet for lig. Det fremgår ikke af billedet, hvilket frontafsnit, der er tale om (foto: L'Album de la Guerre).

Alfred Fritz Pfeifer (1890-1915) fra Kær i Ulkebøl Sogn tilhørte 4. kompagni. Han faldt den 16. juni 1915 ved Moulin (foto: Museum Sønderjylland).

DE FØLGENDE DAGES KAMPE

Hverken på tysk eller fransk side var man tilfredse med resultatet af dagens kampe. Tyskerne havde mistet terræn, som de ønskede at tilbageerobre, og franskmændene mente ikke, at de havde fået nok ud af angrebet og ønskede at fortsætte. I de næste dage forberedte begge parter sig på at angribe, mens de opretholdt en hidsig gevær- og artilleriild hen over ingenmandsland.

Den 14. juni var tyskerne så vidt, at de vovede et angreb. Om eftermiddagen åbnede mere end 40 batterier en heftig ild mod de franske stillinger. Sidst på eftermiddagen indskrænkedes beskyddningen noget, men kl. 19.00 blev der igen skudt fra alle rør. Efter en halv time angreb de tyske tropper.

Der var ikke mange 86'ere blandt stormtropperne. De sørgelige rester af III. Bataljon var blevet trukket ud af forreste linje, men to andre bataljoner holdt stadig deres skyttegrave syd og nord for indbrudsstedet. Her befandt Hans Petersen fra 1. kompagni sig stadig: *Den dag kom vore reserver, som skulle kaste fjenden ud af vor stilling. Men det var ingen let sag at tilbageerobre den tabte stilling, og der måtte stormes flere gange.*¹³² I den nordlige del af indbrudsstedet gik det godt frem, mens det mod syd ikke lykkedes at kaste franskmændene synderligt tilbage. Først næste dag lykkedes det 86'erne at erobre de sidste dele af den såkaldte generobringsgrav, det vil sige tyskernes gamle tredje skyttegravslinje. Men franskmændene var ikke langt væk, Hans Petersen fortsætter: *Da vi kun delvis tilbageerobrede vor tabte skyttegrav, kom vi til at ligge i samme skyttegrav som fjenden, ved siden af ham. Der var kun en barrikade afsandsække imellem os, så vi var hinanden en halv snes meter inde på livet, og der stod vi så og bombarderede hinanden med håndgranater og miner. Vore miner var frygtelige, de vejede over 200 pund.*¹³³

Én af Hans Petersens kammerater fra 1. kompagni, Peter Jørgensen, der kom fra Harres i Brede Sogn, fortæller, at de sønderskudte skyttegrave *ikke var andet end granathuller*. De ydede ikke megen beskyttelse. Dækningsrummene kunne lynhurtigt udvikle sig til dødsfælder: *Aftenen før, den 14., var*

To tyske soldater titter ud af indgangshullet til en understand (et dækningsrum) i skyttegravene ved Moulin. Loftet er understøttet med stolper og brædder. Det var tilstrækkeligt mod feltkanoner, men ikke solidt nok til at kunne modstå beskyddning af svært artilleri (foto: Cay-Erik Geipel).

en af mine bedste kammerater blevet levende begravet i en sammenskudt understand.¹³⁴ Om man overlevede et bombardement eller ej var ofte et spørgsmål om rent held. Efter kampene talte Nicolai Clausen med en kammerat til den faldne ven, Fritz Pfeifer fra Kær ved Ulkebøl. Kammeraten kunne fortælle, at *de begge to lå sammen i en hule, og der kom en granat og slog ned på hulen, så den brasede sammen. Så løb de begge til hver sin side, og Fritz kom kun et lille stykke, så kom der en igen, og Fritz faldt om og var død på stedet.*¹³⁵

Den 15. juni var det franskmændenes tur til at angribe. Tidligt på morgenen begyndte de beskydningen af de tyske skyttegrave med tungt artilleri. Angrebsfronten var bredere end den 6. juni, da franskmændene mente, at det havde været for nemt for tyskerne at snøre gennembruddet af. Selvom artilleriet forårsagede voldsomme ødelæggelser, blev de følgende franske angreb kastet tilbage dels af soldaterne i skyttegravene, dels af de reserver, som blev sat ind i kampene.¹³⁶ Blandt de sidste, nemlig fra *Reserveinfanterie-Regiment Nr. 36*, befandt Thyge Thygesen fra Stepping sig. I sin dagbog skrev han den 16. juni: *Det var en skrækkelig tur gennem løbegraven. Udmattede som vi var, og graven var alt for snæver. Vi kom op i skyttegraven ved 2 tiden. Dækninger var der meget få af, og de var meget dårlige. Graven er også meget ødelagt. Marius og jeg fik ingen dækning, - de gamle har jo forret. Vi var kun lige kommet lidt til ro, så lige med ét fik vi en voldsom artilleriild. Marius og jeg gravede os i en fart et lille hul, at vi da var lidt beskyttede.*¹³⁷ Her lå de nu under beskydningen.

Et sted i nærheden i et rigtigt dækningsrum lå Hans Petersen: *Der var godt og vel tre meter jord ovenpå, og den var godt afstivet indeni med tykke træstammer og så rummelig, at vi kunne gå oprejst derinde (...)* Under bombardementet om formiddagen, da vi netop var 19 mand derinde, kom der en af de svære granater og slog ned på hjørnet af jordhulen og bragte alle vægge til at revne, så de truede med at styrte sammen (...) Af og til søgte blikket hen på det svage hjørne. Det var, ligesom revnen udvidede sig, hver gang man så derhen. Hver gang en granat suste ned i nærheden, skælvde jordhulen, og en del jord styrtede ned fra loftet. To mand stod hele tiden parate med en spade, ifald det værste skulle ske.¹³⁸

Men bombardementet fik en ende. Thyge Thygesen fortsætter:

Landmanden Thyge Thygesen fra Stepping fotograferet under rekrutuddannelsen i Tyskland. Han blev indkaldt i begyndelsen af 1915 og blev efterfølgende tildelt Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 36, der i juni lå i en stilling langs Aisne-floden en små 10 km fra Moulin-sous-Touvent og derfor blev kastet ind i kampene her. Thygesen blev begravet levende ved Somme i 1916, men overlevede krigen (foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune).

Marcus Friedrich Petersen (1876-1915) tilhørte 4. kompagni. Hans kompagni blev ikke afløst, således som han havde håbet og bedt til. Han faldt den 15. juni 1915. Han efterlod sig kone og fem børn (foto: Museum Sønderjylland).

Hans Christensen (1893-1915) fra Skodsbøl i Broager Sogn. Hans Christensen var bankfunktionær i Sønderborg Bank, men i færd med at aftjene sin værnepligt som étårigrivillig, da krigen brød ud. Han var vicefeldwebel i 11. kompagni og faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Kanonaden varede til omtrent klokken 7, (vi havde mange tab) så bed det sig, at nu kom de sorte, alt op i graven og så blev der skudt, alt hvad ud ville - men der kom ingen. Vi var deroppe et par timers tid, så måtte vi søge lidt dækning i løbegraven - den var bedst holdt - Skyttegraven så frygtelig ud. Vi gik på vore egne døde.¹³⁹

Blandt de faldne den 15. juni 1915 var også den 39-årige Marcus Friedrich Petersen fra Bylderup-Bov. Han havde sat sin lid til Gud, men her ved Moulin hjalp det ikke stort. Også han blev dræbt af en granat.¹⁴⁰

Franskmændene kom stadig ikke, fortsætter Thygesen: *Det var så nogenlunde rolig til kl. 2½, så begyndte der en kanonade voldsommere som før, det var frygtelige timer. Klokken 4½ kom franskmændene, vi blev råbt op i graven, men så kom alt flygtende deroppe fra - Graven var taget sagde de - vi var jo nødt til at følge strømmen. - Alt løb ned i hulningen og dannede skyttekæder dernede på skrænten. Men graven var ikke taget - endnu. Det varede ikke længe, så måtte vi atter derop, vi skulle naturligvis være blevne der, men nu var angrebet slået tilbage. Franskmændene havde virkelig været i graven ca. 50 meter, men de blev alle overdængede med håndgranater - ikke én kom levende fra det. I alt blev der taget 4 fanger, alle sårede. Vi blev på ny stillede op, der ventedes endnu et angreb - kanske vor geværlid holdt det nede, de kom ikke - Franskmændene havde ikke kræfter til at fortsætte angrebet. Nu var graven helt ødelagt, omtrent jævnet - den lå fuld op til randen af lig. Jeg kom derhen hvor franskmændene havde været i den - de var frygtelig tilredte af håndgranaterne. De arme sårede, som lå for ved graven, blev desværre skudt, det var jo ingen kønt træk af tyskerne. Vi blev afløst kl. 7½, totalt udmattede. Det var et frygteligt døgn. Timerne blev til evigheder.¹⁴¹*

Hans Petersen fra 1. kompagni var ikke så heldig at blive afløst, men måtte tilbringe natten i den beskadigede jordhule, mens granaterne regnede ned over stillingen. Han kunne ikke finde ro, tankerne kredsede om de faldne kammerater, blandt andre skolekammeraterne fra fødebyen Skodsbøl, Hans Christensen og brødrene Andreas og Otto Schwarz, der begge var faldet den 6. juni. Men hans tankerække blev afbrudt: *Med et øredøvende, skrækindjagende brag suste en stor granat ned for indgangen til min jordhule. Der fulgte et skrækkeligt lufttryk, som åbnede mig munden, uden at jeg dog kunne drage ånde. En lille, grågullig sky af svooldamp hvirvledes ind, en brækket bjælke fløj tværs over begge mine ben, og af de nedstyrtende jordmasser blev jeg begravet til op på maven. Det hele kom i en så uventet fart. Jeg var som lamslået. Ubevægelig blev jeg liggende på ryggen - over 3 meter under jorden - ganske alene. Min første tanke gjaldt mor. Åh, du kære mor, skal vi nu aldrig genses mere? Hans Petersen fik ro på nerverne og ved egen kraft gravet sig ud. Det franske bombardement var da på sit højeste: Halvt sanseløs ravede jeg om ad den sammenskudte grav uden at agte på de eksploderende granater rundt omkring. Den første jordhule, jeg kom til, som ikke var skudt i stykker, var den, maskingeværafdelingen havde. Næppe var jeg kommen indenfor, så brød jeg fuldstændig sammen. Jeg blev hvid i hovedet som et lig, jeg frøs, og lemmerne sitrede som i et krampeanfald. En underofficer gav mig lidt kold kaffe af feltflasken. - Foruden mig var der 10-12 mand derinde. Der blev ikke sagt mange ord; kun en og anden ytrede, at franskmændene vist snart ville komme. Vi anede alle, at de ville angribe os den dag.¹⁴²*

Det kom til at stemme. Kl. 7.30 hørte bombardementet op, og de franske tropper stormede frem. De tyske soldater blev fanget i dækningsrummene. Peter Jørgensen fra Harris ved Brede fortæller: *Da vi var klar over, at dette ville ende med en storm på vor stilling, sprang jeg op på overfladen for at tage*

et overblik. Næppe var jeg kommen op, før en fransk granat eksploderede lige foran mig, et stykke af den flængede venstre side af halsen og overskar en sene. Mine kammerater i hulen forbandt såret, da en fransk håndgranat blev kastet ned til os; vi kom hurtigt muligt op for ikke at blive kvalt af gas. Ovenfor blev vi modtaget af franske soldater med et: *Allez, Allez*, og samtidig gjorde de os med bajonetter forståeligt, at vi skulle over i de franske linjer. Inden jeg nåede gennem den dobbelte spærreild, blev jeg såret i venstre skulder af en shrapnelkugle, der blev siddende og senere er vandret ned bag venstre hofte, og endelig fik jeg ovre i den franske skyttegrav venstre side kvæstet ved en sprængning. Jeg blev samlet op af mine kammerater og bragt til en fransk forbindingsplads (...) ¹⁴³

I en anden jordhule sad Hans Petersen og hans kammerater forsvarsløse og afventede deres skæbne, deres våben var begravet under jordmasserne. Med ét kom kammeraten Lorenz Peter Jørgensen fra Skovby i Vedsted Sogn løbende ind i dækningsrummet fra skyttegraven med rædslen malet i sit ansigt og råbte skrækslagen: *"De kommer! De kommer!"* Med den sidste stavelse på læben styrtede han død om på trappen, ramt i baghovedet af en geværkugle, som trængte ud gennem panden. Et par geværslaver fra 5-6 franskmænd knaldede ind i hulen, dog uden at ramme (...) Vi havde ikke noget at forsvare os med og blev derfor hurtigt enige om at råbe pardon. Fjenderne råbte tilbage, at vi kun skulle komme ud. Den første, der kom ud, fik et skud gennem låret. De øvrige slap i første omgang uskadt og blev nu ført gennem den tyske spærreild til de franske linjer. Ved den franske skyttegrav opstod der forvirring, franskmændene åbnede ild mod fangerne og endnu to sønderjyder måtte lade livet, mens resten måtte løbe spidsrod gennem rækker af rasende fjender. Hans Petersen overlevede på et hængende hår, og tilbragte resten af krigen i fransk fangenskab. ¹⁴⁴ Også Hans Christian Lydixsen fra 1. kompagni tog den farlige tur over ingenmandsland og over til de franske linjer. Sammen med et par kammerater hjalp han sårede franskmænd med tilbage – det var en måde at forsikre sig mod at blive skudt ned. ¹⁴⁵

Vi har beretninger fra endnu nogle sønderjyder, der havnede i fransk fangenskab denne dag. Johann Nissen, Slingsten ved Felsted, der hørte til 4. kompagni fortæller: *Vi sad 6 mand i en jordhule, som franskmændene først opdagede længe efter angrebet. Vi var da rede til at gå i fangenskab. Alle 6 kom uskadt gennem spærreilden (...)* Det var Christen Wrang fra Stolbro ved Egen (4. kompagni), Andresen, Chr. Lorenzen og J. Refshauge fra Fjelstrup (4. kompagni) og den førnævnte Hans Christian Lydixsen. ¹⁴⁶ Også Hans Fromm fra Grarupgård på Haderslev Næs, 5. kompagni, kom i fangenskab, såret i venstre fod og af et strejfskud i panden. ¹⁴⁷

Det franske angreb var ikke nogen succes. Det lykkedes dem kun at erobre et stykke skyttegrav, men på intet tidspunkt var der mulighed for et gennembrud. Tyskerne var forberedte og havde tilstrækkeligt med artilleri og de nødvendige reserver til at stoppe franskmændene. ¹⁴⁸

Men tabene var store. Karl Klemmensen skriver: *Om aftenen kommer der befaling, at vor bataljon skal trække sig tilbage til brigaden bag ved fronten. I morgenstunden var alle tiloversblevne samlet sammen. Det viste sig nu, at fjenden havde bombarderet os godt. Af de tusind mand, som vi var ved begyndelsen, var ikke mere end godt hundrede tilbage. Vi marcherer tilbage og bliver indkvarteret i en by ca. tyve km bag fronten. Her bliver vi i tre uger.* ¹⁴⁹

Også Nicolai Clausen fra Elstrup gjorde status på kampene i et brev til sine forældre den 19. juni 1915: *Kære forældre! Vil meddele Eder, at jeg har det godt, efter 12 dages svære kampe. Vi er nu kommet et langt stykke ud bag fronten, og*

Andreas Hansen Schwarz (1888-1915) fra Skodsbøl i Broager Sogn tilhørte 3. kompagni. Han var nygift i 1914 og efterlod sig kone og barn. Hans bror, Otto Theobald, faldt også ved Moulin samme dag som Andreas den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Otto Theobald Schwarz (1894-1914) fra Skodsbøl i Broager Sogn tilhørte 9. kompagni. Han er mindet på samme mindesten i Broager som sin bror, Andreas Hansen Schwartz, der faldt samme dag (foto: Museum Sønderjylland).

Nicolai Clausen sammen med sine kammerater i sit korporalskab fra 5. kompagni, fotograferet i april 1915. Kompagniet havde før kampene talt ca. 200 mand. Nu var der blot 80 tilbage – og i andre kompagnier så det meget værre ud (foto: Museum Sønderjylland).

her bliver vi sammenstillet igen. Der er nemlig ikke blevet mange tilbage, vi er kun en 80 mand tilbage i vort kompagni, og fra det 3. bataljon er der næsten ingen tilbage, og første bataljon ligeledes. Kompagniet havde før kampene talt ca. 200 mand. Ja kære forældre, det er sørgeligt, men vi må takke Gud mange gange for at franskmændene ikke kom igennem, for så var det blevet meget værre. Men tvært imod har de haft 3 til 4 gange større tab end os, vi har også taget hen ved 500 mand til fange.

Ja, sluttede Nicolai Clausen: Der er mange af vore kammerater fra Als, som er gået tabt, men fjenden har nu givet sig til ro igen, kampen er til ende, og vi har vores skyttegrave igen.¹⁵⁰

Tilfangetagne franske soldater med deres tyske fangevogtere. På bagsiden står blot datoen 16. juni 1915 uden angivelse af sted, men det er nærliggende at tro, at det drejer sig om fanger taget under det sidste franske forsøg på et gennembrud ved Moulin-sous-Touvent. De fleste af fangerne er fra almindelige linjeregimenter, men yderst til venstre ses en enkelt kolonisoldat med den karakteristiske skyggeløse hovedbeklædning (foto: Dan Obling)

DE DØDE, SÅREDE OG SAVNEDE

Kampene ved Moulin-sous-Touvent stilnede nu af. Franskmændene opgav forsøget på at bryde igennem de tyske linjer, og tyskerne lod tabt være tabt og nøjedes med at etablere en ny stilling nogle hundrede meter øst for den gamle. Franskmændene mistede i løbet af de elleve dage kampene varede 7.834 mand, hvoraf de 5.093 stammede fra kampene 15.-16. juni.¹⁵¹ Der kendes ikke nogen samlede tyske tabstal, men i løbet af slagets to første dage havde 18. Infanterie-Division som *Füsiliere-Regiment Nr. 86* tilhørte 1.763 faldne, sårede, savnede og tilfangetagne.¹⁵²

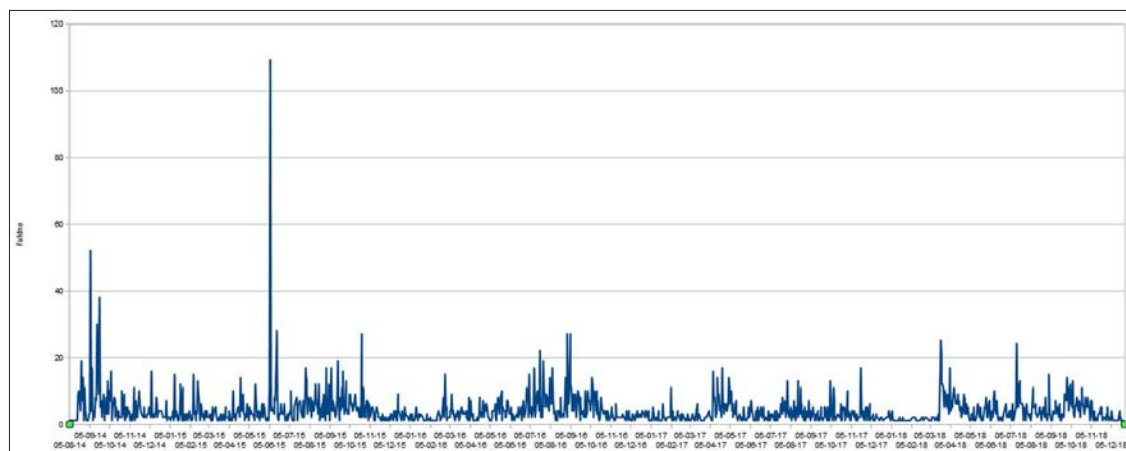
Broderparten af de tyske tab var utvivlsomt 86'ere, men der findes ikke noget tal for regimentets faldne for de to første dage, kun for de elleve dage som kampene varede i alt, nemlig 1.737 mand. Det er mere end halvdelen af regimentets styrke. 223 af dem var døde, 569 sårede, mens 843 foreløbigt blev meldt savnede. En del af de savnede var faldet i fransk krigsfangenskab; den tyske regimentshistorie mener med henvisning til ikke nærmere betegnede franske oplysninger, at der blev taget 250 fanger.¹⁵³ I den officielle franske verdenskrigshistorie nævnes ca. 400 tilfangetagne, et tal der formodentligt er mere pålideligt end det tyske.¹⁵⁴ Det efterlader stadig omkring 450 savnede 86'ere, og betyder, at antallet af regimentets dræbte skal justeres til ca. 670 mand i løbet af de elleve dage, kampene varede. De fleste af dem må dog være faldet 6. juni. De sønderjyske tab ved regimentet denne ene dag var som allerede nævnt mindst 105 mand, mens der frem til og med den 16. juni faldt yderligere mindst 50.

Den samme tendens gør sig i endnu højere gældende for 86'ernes 12. kompagni, som er det eneste hvorfra mandskabslisten for underofficerer og menige er bevaret. Af den fremgår, at kompagniet ved begyndelsen af 6. juni fraregnet officerer talte 216 mand (af dem var 35 enten født eller bosat i Sønderjylland eller begge dele); da dagen var forbi var der 42 mand tilbage (heraf 4 sønderjyder). Af de øvrige af 12. kompagnis soldater var 7 mand registreret som sårede (3 sønderjyder), mens 167 mand blev betegnet som savnede (28 sønderjyder). I løbet af krigen fik kompagniet meddelelse om, at 76 af dem var endt i fransk fangenskab (9 sønderjyder), 13 var døde (2 sønderjyder), mens de sidste 79 forblev opført som savnede (16 sønderjyder). Da de savnede må regnes som døde, havde kompagniet alt i alt 91 døde (19 sønderjyder), lige knap halvdelen af kompagniets soldater.

Mindeblad for Jens Laugaard Jensen Petersen (1893-1915) fra Gallehus i Møgeltonder Sogn. Han tilhørte 8. kompagni og faldt den 11. juni 1915 ved Moulin (foto: Zeppelin- og Garnisonsmuseum i Tønder).

Søjlediagram over de sønderjyske faldne, opført dag for dag fra august 1914 til december 1918. Tabene den 6. juni 1915 skiller sig tydeligt ud fra alle andre dage. End ikke de blodige kampe ved Somme og Verdun i 1916 eller den sidste store tyske offensiv i marts 1918 har dage, der er lige så blodige, selvom de sammenlagt har kostet flere sønderjyder livet (diagram: Martin Bo Nørregård).

Christian Hansen fra Mommark (1894-1915) tilhørte 4. kompagni. Han faldt den 6. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Hans Frederik Matthias Hassel (1892-1915) fra Blæsborg i Ketting Sogn fra underofficer i 11. kompagni. Han faldt den 13. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Det er et meget højt dødstal. Til sammenligning var det højeste antal døde på en enkelt dag fra et enkelt kompagni ved *Infanterie-Regiment Nr. 75* 55 mand (8. kompagni, 20. september 1914), 42 ved *Infanterie-Regiment Nr. 163* (6. kompagni, 12. januar 1915), og 48 ved *Grenadier-Regiment Nr. 89* (5. kompagni, 21. december 1914). Det er ikke klart om tallene fra regimenterne 75 og 163 også medtager de savnede, men det er sandsynligt; 89'erne gør i hvert fald.¹⁵⁵

Der er altså et ekstraordinært højt tabstal for en enkelt dag. Men kompagniet var også et af dem, der blev hårdest ramt den 6. juni. Det tilhørte III. Bataljon og var derfor blandt de kompagnier, der blev fanget i skyttegravene af det afsluttende bombardement om morgenen den 6. juni. På grund af sine høje tab blev kompagniet også trukket ud af linjen allerede om aftenen den 6. juni, og fra den 7. til den 16. juni havde det derfor kun en håndfuld tab.¹⁵⁶

Det franske angreb ved Moulin-sous-Touvent den 6. juni 1915 er nærmest kun en fodnote i Første Verdenskrigs historie. Angrebet var planlagt som en voldsom, men meget begrænset afledningsmanøvre, der skulle forvirre tyskerne og fastholde flest muligt af deres tropper, så de ikke kunne blive sat ind ved det egentlige angreb, genoptagelsen af offensiven i Artois i juni. Når det gik så galt ved Moulin den 6. juni 1915, så skyldtes det flere forhold. Forudsætningen var den franske artilleribeskydnings voldsomhed, der kom

Mindsten over faldne fra *Füsilier-Regiment Nr. 86's* 3. kompagni (foto: Dan Obling).

fuldstændig bag på tyskerne. Det havde i Første Verdenskrigs indledende fase imod alle de krigsførende parter forventning vist sig, at de defensive våben var de offensive våben overlegne. Det førte til en fastlåst stillingskrig på Vestfronten. Bestræbelsen på at bryde dette dødvande satte fart i en teknologisk og taktisk udvikling, som i krigens første år især gik ud på at forøge brugen af artilleri. Under den allierede offensiv ved Artois i maj 1915 nåede artilleribeskydningen for første gang en intensitet, som blev betegnet som trommeild, og det var også trommeild, 86'erne for første gang oplevede ved Moulin-sous-Touvent. Den kraftigere koncentration af artilleri førte efterhånden til en udbygning af skyttegravssystemerne, således at de kom til at bestå af mindst tre stillinger med minimum to skyttegrave i hver. Samtidig blev dækningsrummene gravet dybere og fik mindst to udgange. Men sådan var det tyske forsvar ved Moulin endnu ikke indrettet, og det var med til at forøge tabene og forringe den tyske modstandskraft med mange døde og tilfangetagne til følge.

Når de tyske tab blev så exceptionelt store, så skyldtes det dog især den uheldige omstændighed, at det franske ildoverfald satte ind, netop som afløsningen af kompagnierne i de forreste skyttegrave var i gang. En hel bataljon blev på et øjeblik reduceret til næsten ingenting. Alligevel var tyskerne i stand til at inddæmme det franske angreb, selvom det på et tidspunkt så meget kritisk ud. Franskmandene mente, at det skyldtes, at angrebsfronten havde været for smal, en diskussion der de næste år fortsatte på begge sider af fronten, og førte til større og større angreb med stadig mere og stadig tungere artilleri. Alligevel førte det ikke til afgørende gennembrud, i hvert fald ikke på Vestfronten, hvor den gode infrastruktur gjorde det muligt hurtigt at bringe forstærkninger frem. Slutresultatet blev i bedste fald en forholdsvis begrænset erobring af territorium, men altid for en pris på mange døde og sårede.

Når *Den sorte Dag ved Moulin* blev særlig mørk i Sønderjylland, så skyldtes det først og fremmest *Füsilier-Regiment "Königin" Nr. 86's* særligt høje andel af soldater fra Nordslesvig.

Niels Jensen (1894-1915) fra Stevning i Svenstrup Sogn tilhørte 11. kompagni. Han faldt den 13. juni 1915 (foto: Museum Sønderjylland).

Begravelse af ukendt soldat, formodentlig på soldaterkirkegården i Moulinslugten (foto: Jørgen Bendorff).

EFTERSPIL

Regimentets store tab gav næring til en mistanke om, at der kunne være tale om forræderi fra én eller flere af dets mange dansksindede soldater. Der opstod et rygte om, at nogen måtte have fortalt franskmændene, at det ville være fordelagtigt at angribe netop nord for Moulin-sous-Touvent. Rygtet havde efter alt at dømme sin rod i udsagn fra en tysk soldat, der var blevet taget til fange ved Moulin den 16. juni 1915 og senere udvekslet. Han fortalte, at han ved sin tilfangetagelse havde set nogle af sine nordslesvigske kammerater rive kokarderne af deres huer og hilse franskmændene med jubel. Der blev derfor allerede under krigen gennemført en undersøgelse af sagen. Undersøgelsen fandt dog ingen tegn på, at der skulle have været tale om forræderi.¹⁵⁷ Det er ganske vist ikke utænkeligt, at dansksindede sønderjyske soldater i forbindelse med tilfangetagelsen har forsøgt at gøre franskmændene begribeligt, at de ikke var tyske, men bedst kunne sammenlignes med folk fra Alsace-Lorraine. Der findes i hvert fald talrige eksempler fra hele krigen på, at sønderjyder har spillet på deres danske nationalitet.¹⁵⁸ Franskmændene var også udmærket klar over, at der i den tyske hær fandtes dansksindede slesvigere, og de lod endda indrette en særlig fangelejr i Aurillac i Sydfrankrig med særligt gode forhold til sønderjyderne. Lejren havde netop i begyndelsen af maj 1915 modtaget sine første sønderjyske krigsfanger.¹⁵⁹ Da Hans Petersen blev taget til fange den 16. juni 1915, blev han og hans kammerater spyttet på, bestjålet, slået, sparket, knivstukket og endda skudt ned af franske soldater, så det kan ikke undre, hvis de ved fagter og gebærder har forsøgt at lægge afstand til den tyske nationalitet, som uniformerne indikerede. Hans Petersen nævner også, at de franske kolonitropper tog huer og skar kokarder og epauletter af de tyske uniformer.¹⁶⁰ Hans Petersen kom senere til lejren i Aurillac – som hans tyske kammerater omtalte som ”forræderlejren”.¹⁶¹ Det er sandsynligvis disse forhold, der har ført til rygtedannelserne.

Barbering på en stue i fangelejren i Aurillac. I 1915 oprettede franskmændene en særlig krigsfangelejr for dansksindede sønderjyder. Initiativtageren var professor ved Sorbonne, Paul Verrier, der var brændende optaget af det sønderjyske spørgsmål (foto: Museum Sønderjylland).

I 1921 blussede spørgsmålet om nordslesvigernes loyalitet op igen i en dansk avispolemik, der havde omdrejningspunkt i den sønderjyske desertør og spion Oluf Wolf. Beskyldningen blev straks viderekolporteret i dele af den tyske presse.¹⁶² Men som det tydeligt fremgår af general Dubois' redegørelse for angrebsstedet fra april 1915, så indgik de tyske stillingers beskaffenhed slet ikke i de franske overvejelser. Major Volsz, der hørte til 18. Infanteridivisions generalstab, afviste allerede i oktober 1921 skarpt rygterne. Han talte med en betydelig vægt, da det var ham personligt, der havde affattet den tyske hærberetning for kampene: *Når beviset for, at det drejer sig om forræderi, i første linje anses for at være "det mærkværdige held med overraskelsesmomentet", så skal hertil bemærkes, at hverken selve angrebet eller angrebsstedet, men kun arten og gennemførelsen af angrebet har fremkaldt overraskelse hos de pågældende troppede. De ved Moulin-sous-Touvent indsatte tropper oplevede for første gang virkningen af en på et lille frontafsnit sammenfattet artilleriild, for hvilken navnet trommeild kort forud var kommet i brug. For så vidt var overraskelsen fuldstændig, men kan dog kun kaldes taktisk. En yderligere taktisk overraskelse lå deri, at modstanderne under beskyttelse af deres egen artilleriild krøb tæt hen til det 86. regiments stillinger og således, efter at artilleriilden var lagt på angrebsstedets bagterræn, kom overraskende hurtigt ned i gravene. Overraskelsesmomenter, der ikke ligger på rent militære områder, var ikke til stede. Allerede den 3. juni var den fjendtlige virksomhed foran angrebsfronten blevet livligere, fra 5. juni regnede divisionen bestemt med angrebet og trak endnu om aftenen på denne dag de knappe reserver frem. Den 6. juni om formiddagen skete så angrebet.*

Heller ikke angrebsstedet kom ifølge Volsz som en overraskelse: *Det drejede sig om det berygtede hjørne, hvor vor vestfront havde stærkest fremspring mod Paris for så pludselig i en ret vinkel fra retningen mod vest at bøje mod nord. For prøvelsen af angrebet, som modstanderen dengang ville foretage under anvendelse af koncentrisk sammenfattet artilleriforberedelse, var altså netop den del, hvor det 86. regiment stod, særlig egnet; den kunne angribes samtidig fra syd og vest.*¹⁶³

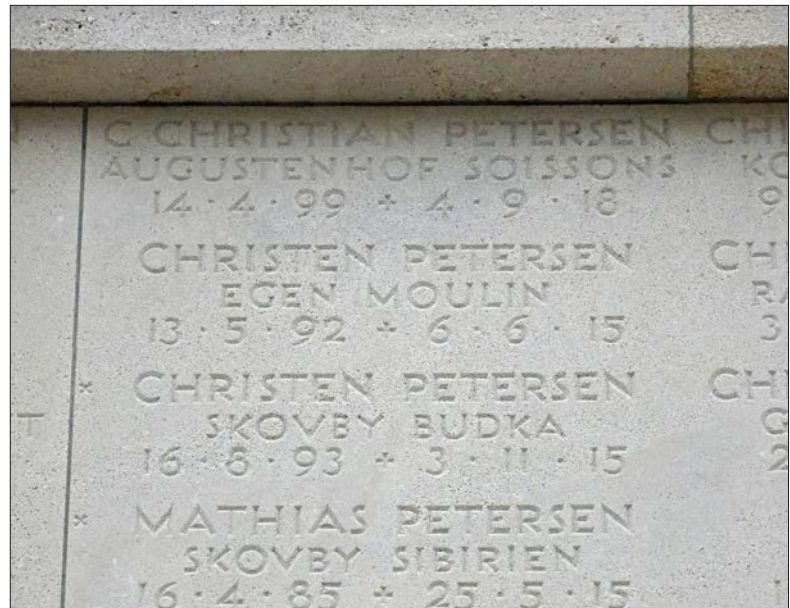
En sovesal i fangelejren i Aurillac. Mere end 500 sønderjyder sad i den særlige krigsfangelejr, der var oprettet specielt til dem (foto: Museum Sønderjylland).

Men endnu da Wilhelm Jürgensen i midten af 1920'erne skrev 86'ernes regimentshistorie, ville han ikke ganske afvise, at der kunne stikke sønderjysk spionage bag.¹⁶⁴ Der er dog absolut intet, der tyder på, at franskmændene var i besiddelse af efterretninger om de tyske stillinger, som var fremkommet på andre måder end ved luftfotografering og almindelig patruljevirkksomhed. I en kronikserie i *Nordschleswigsche Zeitung*, det tyske mindretals avis i Sønderjylland, i begyndelsen af juni 1936 i forbindelse med 21-årsdagen for slaget rykkede to meget tungtvejende vidner, nemlig såvel daværende bataljonschef for III. Bataljon, Hauptmann (senere major) Karl Kosegarten, og underofficer ved 11. kompagni, Bernhard Lansberg, ud med fornyede, meget kraftige dementier af, der skulle have været spionage eller forræderi med i spillet: *Der er aldrig ført bevis for denne påstand, og et sådant vil heller ikke kunne føres!* fastslog Kosegarten; tværtimod fremhævede han, at nordslesvigerne havde kæmpet med uforlignelig tapperhed indtil sidste åndedrag! Også Bernhard Lansberg afviste på det bestemteste enhver tale om forræderi. Begge opponerede endda imod betegnelsen "Den sorte Dag", fordi dette antydede, at der skulle være tale om et tysk nederlag. Dette var ikke tilfældet, mente de, eftersom det jo faktisk lykkedes regimentet at forhindre et fransk gennembrud!¹⁶⁵

Hauptmann Karl Kosegarten har et medansvar for katastrofen, fordi han som bataljonskommandør traf den fatale beslutning om at gennemføre afløsningen. Han kunne derfor have en vis interesse i at puste til konspirations-teorien for derved at lette sin del af ansvaret. Men det gjorde han altså ikke.

ERINDRINGEN OM MOULIN

Slaget ved Moulin-sous-Touvent er i dag stort set glemt. Kun på mindstene-ne på de sønderjyske kirkegårde og i Mindeparken ved Aarhus dukker navnet ret hyppigt op mellem de mange andre stednavne. De store slag ved Verdun, Somme og Ypres huskes, mens de mange mindre er flydt sammen i den samlede grundfortælling om de utallige andre frugtesløse slag på Vestfronten

Mindemuren i Marselisborg Mindepark ved Aarhus rummer navnene på 4.200 faldne dansksindede. En af dem er Christen Petersen fra Egen, der faldt ved Moulin den 6. juni 1915 (foto: Jens Virring Sørensen).

under Første Verdenskrig, hvor millioner af mænd mistede livet for ofte kun ganske få hundrede meters terrængevinst – eller slet ingen.

Når sønderjyske digtere har beskrevet tabet af sønner, ægtemænd, brødre eller fædre, er det ofte sket med en temmelig upræcis stedsangivelse. En undtagelse er et digt af Christian Petersen Seeberg (1893-1937) fra Skrydstrup ved Vojens (far til forfatteren og museumsinspektøren Peter Seeberg). Christian Seeberg havde selv deltaget i Første Verdenskrig, fra 1917 som reserve-løjtnant.¹⁶⁶

Digtet refererer direkte til Moulin-sous-Touvent; dog stavet, således som det udtales på sønderjysk. Der er en lang tradition for digte på folkemål i Sønderjylland. Digtet lyder:

Mulæng su Tuvang

*A haj så møj en dejle dreng
han vår så ung, så ung
men alle blæw æ arbejd' tung
no hwill han i så kold en seng
en stej ved Mulæng su Tuvang.*

*Han var den jennest te a haj
for tille enk a blæw
de vår en kammerat, dæ skræw
te Kresten han vår no begraj
en stej ved Mulæng su Tuvang.*

*No sirre a å tænke tit:
Hvordan mon de haj venn,
hven han vår kommen hjem igjen
i stej for te æ dø han lidt
en stej ved Mulæng su Tuvang*

*A knorret, law min dreng di taw
men a ha ler å tii
men kund a læg mæ ved hans sii
a ønsket kuns å få min grav
en stej ved Mulæng su Tuvang¹⁶⁷*

Digtet, der formentlig er skrevet i 1920'erne, følger sig smukt ind i den sønderjyske grundfortælling om krigsdeltagelsen i Første Verdenskrig: Digtets fortællerstemme er en mor, der har mistet sin søn. Han ligger begravet ved Moulin-sous-Touvent. Centralt i digtet står sorgen over sønnetabet og bevidstheden om, at den tyske soldatertjeneste var en pligt, man som dansk sønderjyde, om end modvilligt, måtte tage på sig for at bevare retten til at leve som dansk i sin hjemstavn.

Hvem er den Kresten, som digtet omtaler? Det er nærliggende at tænke på Christians egen bror, Christen. Men han døde af sygdom på et lazaret i Ratzeburg.¹⁶⁸ Fra Seebergs hjemby Skrydstrup faldt den 6. juni 1915 ved Moulin den 22-årige Christian Nicolaisen Meyer, der ligesom Seeberg var lærer, dog i Rørkær ved Tønder. Han tilhørte *Füsilier-Regiment Nr. 86*'s 9. kompagni og er en mulig kandidat, selvom han hed Christian og ikke Kresten.¹⁶⁹ Men der

Christen Petersen (1892-1915) fra Egen faldt den 6. juni 1915. Vi ved ikke, om han er digtets "Kresten" (foto: Museum Sønderjylland).

Christian Petersen Seeborg (1893-1937) fra Skrydstrup ved Vojens (liggende forrest til højre) skrev digtet om Kresten, der faldt ved Mulæng su Tuvang. Han gjorde selv krigstjeneste ved Infanterie-Regiment Nr. 362, 9. kompagni. I april 1918 blev han hårdt såret ved Festubert i Frankrig (foto: Lokalhistorisk Arkiv for Vojens-området).

faldt faktisk mindst to sønderjyder ved navn Kresten/Christen ved Moulinsous-Touvent. Den første var den 37-årige gårdejer Kresten Andersen Boesen fra Rejsby. Han blev dræbt om morgenen den 9. december 1914, da han stod på udkigspost i skyttegraven.¹⁷⁰ Men det er nu næppe ham, digtet omhandler. Derimod passer signalementet bedre på Christen Petersen fra Egen Sogn på Als. Han tilhørte *Füsilier-Regiment Nr. 86*'s 10. kompagni. Det var ét af de kompagnier, der i de tidlige morgentimer skulle afløse i forreste linje, men endte med at blive skudt sønder og sammen af det franske artilleri. Christen Petersen blev meldt savnet den 6. juni 1915. Han blev 23 år.¹⁷¹ Christen Petersens far levede dog i bedste velgående indtil 1926, så at moderen skulle være blevet tidligt enke, må i så fald være et udtryk for kunstnerisk frihed.

Det er i dag ikke til at vide med sikkerhed, om digtet er skrevet med en bestemt kvindes sønnetab i tankerne, eller om digtet snarere på et mere generelt plan handler om en sønderjysk mors sorg over tabet af sin eneste søn, eksemplificeret ved den plet i Frankrig, hvor så mange sønderjyder måtte lade livet.

KILDER OG LITTERATUR

Dette er første gang, der på dansk foreligger en bred historisk fremstilling af begivenhederne på Den sorte Dag ved Moulin. Claus Bundgård Christensen har tidligere i sin banebrydende og prisvindende *Danskere på Vestfronten 1914-1918* fra 2009 kort beskrevet slaget og dets betydning, ellers indskrænker de udgivne dansksprogede tekster, der beskæftiger sig med dagen, sig til erindringer og feltpostbreve. På fransk foreligger derimod en bred fremstilling af Rémi Hébert: *La première de Nivelle*, der udkom i 2005 på 90-året for slaget, og som anskuer slaget i fransk perspektiv.

Kampene er også behandlet i den franske og tyske militære litteratur i mellemkrigsårene. Den officielle tyske verdenskrigshistorie *Der Weltkrieg 1914*

bis 1918 bruger dog ikke mange linjer på kampene, anderledes med den officielle franske krigshistorie *Les Armées française dans la Grande Guerre*, der ikke blot beskriver forberedelserne og kamphandlerne indgående, men også gengiver mange af de relevante franske kilder. Derfor er de franske militære arkiver, der er bevaret i vid udstrækning, ikke benyttet i denne fremstilling. Det preussiske militærs arkivalier fra Første Verdenskrig findes derimod kun bevaret i meget begrænset omfang, da langt den overvejende del af dem gik tabt, da det preussiske *Reichsarchiv* blev bombet i slutningen af Anden Verdenskrig. Et enkelt tysk militært arkivalie har dog på mirakuløs vis overlevet, nemlig krigsstamrullen for III. Bataljons 12. kompagni, der befinder sig på stadsarkivet i Flensborg.

Det er et meget stort tab for historieforskningen, at den preussiske hærs arkiver er gået tabt. Heldigvis udkom under det tyske Reichsarchivs auspicer i 1920'erne og 1930'erne en hel serie af regimentshistorier, typisk skrevet af tidligere officerer på grundlag af regimenternes officielle krigsdagbøger, andre militære arkivalier samt ofte også suppleret med egen og andres erindring. De er af skiftende grundighed og lødighed, men i hovedsagen ret saglige og nøjagtige med hensyn til de militære begivenheder på slagmarken.¹⁷² Det samme gælder naturligvis de franske regimentshistorier, der lige som de tyske er blevet anvendt, hvor det har været relevant. Vigtigst har i sagens natur været regimentshistorien for *Füsilier-Regiment Nr. 86*, skrevet af tidligere officer ved regimentet Wilhelm Jürgensen og udkommet i dansk oversættelse i 2014 under redaktion af denne bogs forfattere. Den tyske udgave udkom for øvrigt meget sigende den 6. juni 1925 – på 10-årsdagen for slaget ved Moulin. Regimentshistorien er forholdsvis kortfattet og holdt på et overordnet niveau. Det styrker dens læsevenlighed, at den ikke er tyngt af en høj detaljeringsgrad. Men hvis man skal helt tæt på begivenhederne på slagmarken, så må man ty til de individuelle kilder i form af de enkelte soldaters feltpostbreve, dagbøger og erindringer. Det er dette, denne lille bogs forfattere har forsøgt at gennemføre på grundlag af i hovedsagen sønderjyske krigsdeltageres øjenvidneskildringer; dels allerede offentliggjorte, men også upubliceret materiale fra Museet på Sønderborg Slot, lokalhistoriske og andre arkiver, samt materiale i privateje.

Soldater foran skrivestue, i døråbningen står en underofficer omgivet af en regimentsmusiker og et par ordonnanser. I venstre hånd holder han et hæfte med påskriften "Kriegs-Tagebuch". Stort set alle krigsdagbøger fra den preussiske hær gik til grunde i slutningen af Anden Verdenskrig, og dette billede er nok det tætteste man i dag kommer på en krigsdagbog fra Füsilier-Regiment Nr. 86 (foto: Cay-Erik Geipel).

Niels A. Carstensen fra Infanterie-Regiment Nr. 85 blev såret ved Moulin i efteråret 1915. I juli 1925 vendte han tilbage sammen med sin familie for at se de gamle slagmarker. Bag på billedet har han skrevet: "Hulvejen ved byen Moulin-sous-Touvent". Familien sidder på trappen, der fører op til Füsilier-Regiment Nr. 86's kirkegård (foto: Museum Sønderjylland).

TAK

Vi vil gerne takke Amalie Sølling-Jørgensen og Christina Sandal Bertelsen for hjælp i forbindelse med de franske tekster og kommunikationen med franske arkiver, Peter Weber for hjælp til at fremfinde trykte øjenvidneskildringer og Broder Schwensen fra Stadtarchiv Flensburg for hjælp i forbindelse med arbejdet med 12. kompagnis krigsstamrulle. Tak også til Dan Obling, Cay-Erik Geipel og Jørgen Bendorff, hvis private samlinger vi har kunnet trække på, og til de lokalhistoriske arkiver i Vojens, Albertslund, Rens og Broager – samt til de talrige personer, der igennem årene har afleveret arkivmateriale til Sønderborg Slots efterhånden temmelig enestående samling af fotos og arkivalier fra Første Verdenskrig. En stor tak også til Jørgen Flintholm Hansen, der har sammenstillet og bearbejdet tabslisterne og til de mange frivillige ved hjemmesiden www.denstorekrig1914-1918.dk. Endelig skal der lyde en stor tak til arkivar på Sønderborg Slot, Hanne Cordes Christensen, der har skabt den store database over faldne sønderjyder, og som desuden har bistået med slægtshistoriske udredninger og vigtige arkivfund.

OM FORFATTERNE

Martin Bo Nørregård (f. 1972). Cand.mag. Arkivar ved Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

René Rasmussen (f. 1966). Cand.mag. Museumsinspektør på Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

NOTER

1. Petersen, Hans: *Et Aar i Krig*. Odense, 1920, s. 124.
2. Jürgensen, Wilhelm: *Füsilieregiment "Königin" Nr. 86 i verdenskrigen ud fra officielle krigsdagbøger, private optegnelser og personlige erindringer*, Sønderborg, 2014 (tysk udgave: 1925), s. 73. Bataljonschefen, major Kosegarten, går dog i en kronik i *Nordschleswigsche Zeitung (NZ)* den 4. juni 1936 i rette med denne betegnelse.
3. *Infanterie-Regiment "von Manstein" Nr. 84* havde kaserner i Haderslev og Slesvig by.
4. Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, Gyldendal, 2009, s. 46 f.
5. Christensen, Claus Bundgård (udg.): *Krestens breve og dagbøger*, Gyldendal, 2012, Krestens brev til moderen 13. august 1914, s. 37.
6. Petersen, 1920, s. 81.
7. Christensen, 2009, s. 151.
8. Kriegs-Stammrolle der 12. Kompagnie Füsilier-Regiments Königin (:Schlesw.-Holst:) Nr. 86 während der Mobilmachung, Flensburg Stadtarchiv XXI-2177
9. Jürgensen, s. 61.
10. Jürgensen, s. 67.
11. Jürgensen, s. 67.
12. Christensen, 2009, s. 135.
13. Kort over 2. Zug 4/86, Stellung Apenrade, 27. April 1915, MSS mus. nr. 471; *Les Armées, Tome 1ee, 4e Volume, Annexes 2e Volume*, Carte 10 – Opérations de la VIe Armée à Quennevières (6.-16. juni 1915).
14. Christensen, 2009, s. 135.
15. Petersen, 1920, s. 110.
16. Petersen, 1920, s. 111.
17. Christensen, 2009, s. 176.
18. Petersen, 1920, s. 112.
19. Petersen, 1920, s. 112.
20. Jürgensen, s. 67f.
21. Jürgensen, s. 70.
22. Jürgensen, s. 70.
23. Petersen, 1920, s. 116.
24. Jürgensen, s. 70.
25. Petersen, 1920, s. 117f.
26. Petersen, 1920, s. 118f.
27. Jürgensen, s. 70.
28. Jürgensen, s. 71 og 66. I. Bataljons reserver lå i stenbruddet og i dækningsgrave ved Moulin-dalens skrænter, kaldet *Neu Tondern (Ny Tønder)*, og hvilekompagniet i Le Fresnes. III. Bataljons reserver lå i *Hvile-hjemmet*, i Nampcel og Carrière-Ferme. II. Bataljons reserver lå i Fort Dauber, Neudorf og Camelin.
29. *Les Armées de française dans la grande guerre, Tome III, s. 112.*
30. *Les Armées de française dans la grande guerre, Tome III, Annexes, 1. Vol., s. 83-4.*
31. *Les Armées*, s. 121-2; *Les Armées – Annexe*, s. 422-3, s. 454-5, s. 496-500, s. 770.
32. *Les Armées – Annexes*, s. 770.

33. *Les Armées – Annexes*, s. 84.
34. Dubois, A.: *Deux ans de commandement*, bd. 2, Paris 1921, s. 181; *Les Armées – Annexes*, s. 500.
35. Se f.eks. major C.F. Hagens betragtninger i Friis Møller og Mentze, 1964, s. 202f.
36. Dubois, s. 178; Balck, W.: *Entwicklung der Taktik im Weltkrieg*, Berlin, 1920, s. 84-5.
37. Dubois, s. 179-182.
38. Jürgensen, s. 74f.
39. Jürgensen, s. 75.
40. Klemmensen, Karl: *Erindringer fra Vestfronten*, bearbejdet af Flemming Pedersen, Flensborg Avis september-oktober 1986, del nr. 12.
41. Nicolai Clausen, brev til forældrene 9. juni 1915, MSS, N.12.27.,
42. Klemmensen, del nr. 12.
43. Klemmensen, del nr. 12.
44. Jürgensen, s. 73.
45. Jürgensen skriver her 13. kompagni, men nævner senere, at det lå i reserve, hvilket understøttes af Lansberg.
46. Jürgensen, s. 77.
47. Lansberg i NZ 6. juni 1936.
48. Dubois, s. 182, Jürgens, s. 66; Bene, O.: *Das Lauenburgische Feldartillerie-Regiment Nr. 45*, Oldenburg i.O./Berlin, 1923, s. 40.
49. Jürgensen, s. 75.
50. Christiansen, Christian, *DSK-årbøger 1961*, s. 104.
51. Jürgensen, s. 77.
52. Jürgensen, s. 77.
53. Jürgensen, s. 77; Lansberg i NZ 8. juni 1936.
54. Klemmensen, del nr. 12.
55. Hébert, s. 54. Major Kosegarten anfører i NZ 4. juni 1936 med soldaten Werner Holm som kilde, at franskmænd skulle være trængt ind i den tyske skyttegrav via minegangen hen til sprængningen. Det nævner ingen af de franske værker dog, og det er næppe heller sandsynligt.
56. Jürgensen, s. 77.
57. Jürgensen, s. 77.
58. Jürgensen, s. 78.
59. *Les Armées – Annexes*, s. 772; *Historique du 3e Régiment de Marche de Zouaves pendant la Guerre contre l’Allemagne*, 1921, s. 22.
60. Lansberg i NZ 8. juni 1936.
61. Citeret efter Hébert, 2005, s. 56.
62. Lansberg i NZ 8. juni 1936.
63. Dubois, s. 177-8. De angribende franske regiment var: 2. og 3. Régiment de Marches de Tirailleurs Algérien; 2. og 3. Régiment de Marches de Zouaves (algeriere) samt 264e og 265e Régiment d’Infanterie.
64. Nicot, Alphonse: *La grande guerre (1915-1919)*, Tours u.å., s. 53; Dubois, s. 182.
65. Dubois, s. 183; *Historique du 3e Régiment*, s. 22.
66. Klemmensen, del nr. 12.
67. Petersen, 1920, s. 124f.
68. *Kampene ved Moulin. Slesvigernes Dal*, Flensborg Avis 28. juni 1915.
69. Petersen, 1920, s. 124f.

70. "C": *I Kamp mod Vest. Af et Feltbrev fra en Flensborger*, Flensborg Avis 22. juni 1915. "C" angiver tidspunktet til kl. 09.00, men det kan ikke passe.
71. Kosegarten i *NZ* 4. juni 1936
72. Citeret efter Hébert, 2005, s. 56.
73. *Historique du 2e régiment de marche de zouaves du 2 août 1914 au 11 novembre 1918*, Paris, 1921, s. 14.
74. Dubois, s. 183.
75. Plieger: *Holsteinisches Feldartilleri-Regiment Nr. 24*, Oldenburg i.O., 1922, s. 74-76.
76. Henning, Hans-Erich: *Feldartillerie-Regiment „Generalfeldmarschall Graf Waldersee“ (Schleswigsches) Nr. 9*, Oldenburg, 1934, s. 81-3.
77. Bene, O.: *Das Lauenburgische Feldartillerie-Regiment Nr. 45*, Oldenburg i.O./Berlin, 1923, s. 40-1.
78. Henning, s. 82; Dietze, D.: *Das 2. Hannoversche Dragoner-Regiment Nr. 16 im Weltkriege 1914-1918*, I. Bd., Oldenburg i.O./Berlin, 1927, s. 241.
79. *Historique du 3e Régiment de Marche de Zouaves pendant la Guerre contre l'Allemagne*, 1921, s. 22; *Le 2e Régiment de Marche de Tirailleurs Souvenirs de Guerre (1914-1918)*, 1922, s. 51.
80. Jürgensen, 2014, s. 78.
81. Kosegarten i *NZ* 4. juni 1936.
82. Klemmensen, del nr. 12.
83. *I Kamp mod Vest*. Feltpostbrev fra "C", Flensborg Avis 22. juni 1915.
84. *3e Zouave*, s. 22; *2e Tirailleur*, s. 51.
85. *Aurillac Bogen 1937*, s. 108f.
86. Citeret efter Hébert, s. 56.
87. Clausen Nicolai, brev til forældrene 9. juni 1915, MSS, N.12.27.
88. Kriegs-Stammrolle, sagsakt indhæftet ved løbenummer 147, Hans Nicolai Carstensen vedr. løbenummer Christian Georg Thaysen.
89. Klemmensen, del nr. 12 og 13.
90. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
91. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
92. Kosegarten i *NZ* 4. juni 1936.
93. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
94. *3e Zouaves*, s. 22; *2e Tirailleur*, s. 51-2; *Les Armées*, s. 123; *Le Armées - Annexes*, s. 772; Bene, s. 41.
95. Petersen, 1920, s. 124f. Hos Jürgensen s. 79f konstateres blot, at *størstedelen af artilleristerne bliver nedkæmpet eller taget til fange*. Hos Remi Hébert diskuteres i note 1 på s. 58 et udsagn fra den franske general Dubois, om at artilleristerne blev *nådesløst naglet til deres kanoner med bajonetterne*. Hébert citerer endvidere *Feldartillerie Regiment Nr. 9's* historie, hvor de franske kolonitropper generelt beskyldes for at optræde bestialske over for artillerister (regimentet var ikke med ved Moulin). Hébert konstaterer selv, at i hvert fald én artilleriofficer blev taget til fange levende. Regimentshistorien for *Feldartillerie-Regiment Nr. 45*, hvis batteri der var tale om, optræder også i Héberts litteraturliste, men her er episoden ikke omtalt.
96. Dubois, s. 183; Nicot, s. 54. Hans Petersen omtalte også nogle meget letpåkledte tyske artillerister, men det må være fra det nordligere batteri.

97. *3e Zouaves*, s. 22; *2e Tirailleur*, s. 51-2; *Les Armées*, s. 123; *Les Armées - Annexes*, s. 772.
98. Zipfel, Ernst: *Geschichte des Großherzoglich Mecklenburgischen Grenadier-Regiments Nr. 89*, Schwerin, 1932, s. 169.
99. Petersen, 1920, s. 124f.
100. Hébert, s. 62.
101. *I Kamp mod Vest*. Feltpostbrev fra "C", Flensborg Avis 22. juni 1915.
102. Jürgensen, s. 78.
103. Nicolai Clausen. Brev til forældrene 9. juni 1915, MSS, N.12.27.
104. Holdt, Jens: *I Krigen 1914-1918*, DSK-årbøger, 1964, s. 75.
105. *Aurillac Bogen 1937*, s. 141.
106. Holdt, s. 75.
107. Klemmensen, del nr. 12 og 13.
108. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
109. Jürgensen, s. 78.
110. Hébert, s. 59f.
111. Hébert, s. 61.
112. Hébert, s. 62.
113. Zipfel, s. 169, Zipfel u. Albrecht: *Geschichte des Infanterie-Regiments Bremen (1. Hanseatisches) Nr. 75*. Bremen, 1934, s. 142.; Jürgensen 2014 (1925), s. 80.
114. Studt, Bernhard: *Infanterie-Regiment Graf Bose (1. Thüringisches) Nr. 31 im Weltkriege 1914-1918. Erinnerungsblätter Preussen*, Band 190, Oldenburg, 1926, s. 95; Jürgensen, 2014 (1925), s. 80.
115. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
116. Klemmensen, del nr. 12 og 13.
117. Jürgensen, s. 80.
118. *I Kamp mod Vest*. Feltpostbrev fra "C", Flensborg Avis 22. juni 1915. Han afslutter med *Dagen efter blev jeg såret af en granat*.
119. *Fra Felten. Fra de sidste Kampe*, Hejmdal den 15. juni 1915.
120. Hébert, s. 70.
121. Hébert, s. 71.
122. Petersen, 1920, s. 126.
123. Petersen, 1920, s. 126.
124. Klemmensen, del nr. 13.
125. Petersen, 1920, s. 126.
126. Petersen, 1920, s. 126ff.
127. Bastý, Fernand: *Le parias de la gloire*. Paris, 1928, s. 67-73.
128. Klemmensen, del nr. 12 og 13.
129. Lansberg i *NZ* 8. juni 1936.
130. Petersen, Marcus Friedrich, brev til moderen 8. juni 1915, MSS, N.12.81.
131. Petersen, Marcus Friedrich, brev til kone og børn 10. juni 1915, MSS, N.12.81.
132. Petersen, 1920, s. 127.
133. Petersen, 1920, s. 127-8.
134. *Aurillac Bogen 1936* s. 72-74.
135. Nicolai Clausen, brev til forældrene 19. juni 1915, MSS, N.12.27.
136. Jürgensen, s. 81.
137. Thygesen, Thyge: *Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*. Haderslev, 2008, s. 51.

138. Petersen, 1920, s. 128 ff.
139. Thygesen, s. 51 og 53.
140. *Hejmdal*, 28. juni 1915.
141. Thygesen, s. 51 og 53.
142. Petersen, 1920, s. 131 ff.
143. *Aurillac Bogen 1936*, s. 72-74.
144. Petersen, 1920, s. 131 ff. Se også Petersen, 1925.
145. *Aurillac Bogen 1936*, s. 81f.
146. *Aurillac Bogen 1936*, s. 89f.
147. *Aurillac Bogen 1936*, s. 61.
148. Jürgensen, 2014, s. 82.
149. Klemmensen, del nr. 13.
150. Nicolai Clausen, brev til forældrene 19. juni 1915 MSS, N.12.27.
151. Hébert, s. 127.
152. *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, bd. 8, Berlin, 1932, s. 80.
153. Jürgensen, s. 83.
154. *Les Armées*, s. 127.
155. Zipfel u. Albrecht, s. 556-7 (tabel); Ritter, Holger: *Geschichte des Schleswig-Holsteinischen Infanterie-Regiments Nr. 163*, Hamburg, 1926, s. 375ff (sammmentælling af faldnelisten); Zipfel, s. 481ff. (Skimning af faldnelisten).
156. Kriegs-Stammrolle.
157. Christensen, 2009, s. 138f.
158. Christensen, 2009, s. 294-299. F.eks. Søren P. Petersen i *DSK-årbøger 1959*, s. 35f.
159. Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen: *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006, s. 203-210.
160. Petersen, 1920, s. 134ff.
161. Petersen, 1925.
162. Andersen, Morten: *Oluf Wolf og den franske forbindelse*, Sønderjyske Årbøger 2010, s. 62-4.
163. *Kroniken om Moulin*, Flensborg Avis 15. oktober 1921.
164. Jürgensen, s. 84.
165. Kosegarten og Lansbergs kronikserie i *NZ* 4. juni, 6. juni og 8. juni 1936.
166. <http://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyder-oversigt/soenderjyder-s/seeberg-christian-petersen-1893-1937/>
167. Lind, Hans: *Soldatergraven ved Moulin i Frankrig*, Sønderjysk Månedsskrift, 1977, s. 214-215.
168. <http://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyder-oversigt/soenderjyder-s/seeberg-christen-damm-1894-1915/>
169. <http://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyder-oversigt/soenderjyder-m/meyer-christian-nicolaisen-1892-1915/>
170. <http://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyder-oversigt/soenderjyder-b/boesen-kresten-andersen-1887-1914/>
171. <http://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyder-oversigt/soenderjyder-p/petersen-christen-1892-1915/>
172. Christensen, 2009, s. 479.

ARKIVALIER

Stadtarchiv Flensburg

Kriegs-Stammrolle der 12.

Kompagnie Füsilier-Regiments Königin (:Schlesw.-Holst:) Nr. 86
während der Mobilmachung, Flensburg Stadtarchiv XXI-2177.

Museet på Sønderborg Slot (MSS)

Clausen, Nicolai: Privatakiv N.12.27.

Petersen, Marcus Friedrich. Privatakiv N.12.81.

Carstensen, Niels A.: Privatakiv N.12.90.

Zeppelin- & Garnisonsmuseum Tønder

Mindeblad.

Historisk Arkiv Haderslev

Billede af Thyge Thygesen.

Lokalhistorisk Arkiv for Vojensområdet

Billeder af Christian Seeberg.

Privateje (Jørgen Bendorff)

Holdt, Jens. Privatakiv.

Privateje (Dan Obling)

Fotos.

Privateje (Cay-Erik Geipel)

Fotos.

LITTERATURLISTE

Le 2e Régiment de Marche de Tirailleurs Souvenirs de Guerre (1914-1918), 1922.

Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006.

Andersen, Morten: *Oluf Wolf og den franske forbindelse*. I: Sønderjyske Årbøger, 2010.

Les Armées de française dans la grande guerre, Tome III, Paris, 1923.

Les Armées de française dans la grande guerre, Tome III, Annexes, 1. Vol., Paris, 1924.

Aurillac Bogen 1936. Skreven af og for tidligere sønderjyske krigsfanger i Frankrig 1914-1919, deres venner og pårørende. Haderslev, 1936.

Aurillac Bogen 1937. Skreven af og for tidligere sønderjyske krigsfanger i Frankrig 1914-1919, deres venner og pårørende. Haderslev, 1937.

Basty, Fernand: *Les parias de la gloire*. Paris, 1928.

Beltz, Oskar: *Das Infanterie-Regiment Herzog von Holstein (Holst.) Nr. 85 im Weltkriege*. Heide, 1925.

Bene, O.: *Das Lauenburgische Feldartillerie-Regiment Nr. 45*, Oldenburg i.O./Berlin, 1923, s. 40.

Bleeg, Gregers Jensen: *Oplevelser fra krigen 1914-1918*. I: DSK-årbøger 1962, s. 99-102.

”C”: *I Kamp mod Vest. Af et Feltbrev fra en Flensborger*, Flensborg Avis 22. juni 1915.

Carbonel, Jules: *Le 2e régiment de marche de tirailleurs. Souvenirs de guerre 1914-1918*. Algier, 1922.

Charles-Lavouzelle, Henri: *Historique du 2e régiment de marche de zouaves du 2 août 1914 au 11 novembre 1918*, Paris, 1921.

Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, Gyldendal, 2009.

Christensen, Claus Bundgård (udg): *Krestens breve og dagbøger*. København, 2012.

Christiansen, Christian: *Vestfront-Østfront*. I: DSK-årbøger 1961, s. 103-106.

Dietze, D.: *Das 2. Hannoversche Dragoner-Regiment Nr. 16 im Weltkriege 1914-1918*, I. Bd., Oldenburg i.O./Berlin, 1927, s. 241.

Dubois, Pierre Joseph Louis Alfred: *Deux Ans de Commandement sur le Front de France*. Paris, 1921.

Friis Møller, M. og Ernst Mentze (red.): *1864 – et hundredeårsminde*. København, 1964.

Hébert, Remi: *La première de Nivelle. La bataille de Quennevières, juin 1915*, Paris, 2005.

Henning, Hans-Erich: *Feldartillerie-Regiment „Generalfeldmarschall Graf Waldersee“ (Schleswigsches) Nr. 9*. (Erinnerungsblätter deutscher Regimenter. Truppenteile d. ehem. preuß. Kontingents: 358), Oldenburg, 1934.

Historique du 3e Régiment de Marche de Zouaves pendant la Guerre contre l'Allemagne, 1921.

Holdt, Jens: *I krigen 1914-18*. I: DSK-årbøger, 1964, s. 45-51.

Hülsemann: *Geschichte des Infanterie-Regiments von Manstein (Schleswigsches) Nr. 84 (1914 - 1918)*, in *Einzeldarstellungen von Frontkämpfern*. Erinnerungsblätter der ehemaligen Mannsteiner. Hamburg, 1929.

Jürgensen, Wilhelm: *Füsilierregiment "Königin" Nr. 86 i verdenskrigen ud fra officielle krigsdagbøger, private optegnelser og personlige erindringer*, Sønderborg, 2014 (oprindelige udgave 1925).

Klemmensen, Karl: *Erindringer fra Vestfronten, bearbejdet af Flemming Pedersen*. I: Flensborg Avis, september-oktober 1986.

Kosegarten, Karl: *Die Wahrheit über Moulin sous Touvent*. Nordschleswigsche Zeitung (NZ) 4. juni 1936.

Lansberg, Bernhard: *Die Wahrheit über Moulin sous Touvent II og III*. Nordschleswigsche Zeitung (NZ) 6. juni og 8. juni 1936.

Lind, Hans: *Soldatergraven ved Moulin i Frankrig*. I: Sønderjysk Månedsskrift, 1977, s. 214-215.

Ministère de la Guerre: *Les Armées de Française dans la Grande Guerre*. Paris, 1922-1939.

Nicot, Alphonse: *La grande guerre (1915-1919)*, Tours.

Osborn, Dr. Maks (*Vossische Zeitung*): *Kampene ved Moulin*. *Slesvigernes Dal*. I: Flensborg Avis 28. juni 1915.

Petersen, Hans: *Et Aar i Krig*. Odense, 1920.

Petersen, Hans: *Fire Aar i fransk Fangenskab*, København, 1925.

Petersen, Kitta og Svend: *De, der aldrig kom hjem*. I: Historisk Årbog for Rens og Omegns Lokallistoriske Forening, 2015, s. 30-48.

Pflieger: *Holsteinschen Feldartillerie-Regiment Nr. 24, Erinnerungsblätter Preußen*, Bd. 50, Oldenburg, Stalling, 1922.

Reichsarchiv: *Der Weltkrieg 1914-1918*. Berlin, 1926-1930.

Ritter, Holger: *Geschichte des Schleswig-Holsteinischen Infanterie-Regiments Nr. 163*, Hamburg, 1926.

Studt, Bernhard: *Infanterie-Regiment Graf Bose (1. Thüringisches) Nr. 31 im Weltkriege 1914-1918. Erinnerungsblätter Preussen*, Band 190, Oldenburg, 1926.

Tastesen, K.: *En sønderjysk Soldats Oplevelser under Verdenskrigen*. Århus, 1934.

Thyge Thygesen: *Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*. Haderslev, 2008.

Der Weltkrieg 1914 bis 1918, bd. 8, Berlin, 1932.

Zipfel, Ernst: *Geschichte des Großherzoglich Mecklenburgischen Grenadier-Regiments Nr. 89*, Schwerin, 1932.

Zipfel og Albrecht: *Geschichte des Infanterie-Regiments Bremen (1. Hanseatisches) Nr. 75*. Bremen, 1934.

APPENDIKS

SØNDERJYDER FALDET I KAMPENE VED MOULIN-SOUS-TOUVENT 6. JUNI 1915

Efternavn	Fornavn(e)	Rang
Adamsen	Niels Johansen	Füsilier
Aebeloe	Peter	Füsilier
Asmussen	Hans Christian	Füsilier
Baller	Hans Gustav Karl Johann	Leutnant
Baller	Karl Fritz Max August	Leutnant und Adjutant
Beck	Thomas Christensen	Füsilier
Behrendsen	Heinrich Andreas	Füsilier
Bendixen	Christian Thomsen	
Bismarck	Wolf Erich von	Oberleutnant
Bjerrum	Hans Michael	
Blüthner	Wolker	Musketier
Bock	Erich Hansen	Wehrmann
Brodersen	Hermann	
Bronisch	Günther Paul Julius	Leutnant der Reserve
Christiansen	Peter Detlef	Gefreiter
Clausen	Friedrich Wilhelm	Gefreiter
Clausen	Heinrich	Füsilier
Dela	Nis Peter Andresen	
Egeberg	Friedrich Peter	
Gonnsen	Ingwer Sönke	Gefreiter
Gottschalk	Albert Willi	
Grosse	Paul Wilhelm Kurt	Füsilier
Gaarde	Jens Skjoldager	Füsilier
Haderup	Andreas Christian	Unteroffizier
Hansen	August	
Hansen	Christian	Füsilier
Hansen	Hans Christensen	Füsilier
Hansen	Hans Christian	
Hansen	Hinrich	Wehrmann
Hansen	Lauritz Waldemar	
Hansen	Mathias Christian	Musketier
Hansen	Niels Christian	Füsilier-Unteroffizier
Hansen	Nis	Füsilier
Hansen	Paul Christensen	Wehrmann
Hansen	Rasmus Peter	Reservist
Hansen	Richard	Reservist
Hansson	Jens	
Henning	Søren Max	Gefreiter
Henningsen	Ingward Jørgen	Wehrmann
Hofsted	Jørgen	
Hollensteiner	Hermann Chresten	Unteroffizier
Holm	Hermann Sibaltan	Reservist
Jensen	Jens	Füsilier

Enhed	Fødselsdato	Fødested	Bopæl
4/FR86	30-01-1894	Gabøl Mark	Gabøl Mark
2/FR86	05-03-1895	Rinkenæs	Nybøl
2/FR86	07-06-1892	Raade	
9/FR86	09-11-1893	Rostock	Sønderborg
III.batl.stab/FR86		Rostock	
FR86	28-06-1892	Stubbum	Stubbum
2/FR86	16-01-1890	Bodum	Kjelstrup
12/FR86	10-01-1890	Tørsbøl	Hokkerup
10/FR86	28-09-1888	Rendsburg	Sønderborg
11/FR86	29-08-1894	Søndernæs	
2/IR85		Chemnitz	Asserballe
6/FR86	12-12-1877	Emmerlev	Øster Højst
11/FR86	10-05-1895	Boostedt	
12/FR86	05-02-1886	Segeberg	Aabenraa
IR31		Tinum	Aabenraa
12/FR86	23-12-1888	Højer	Visby
10/FR86	27-09-1894	Felstedskov	Felstedskov
11/FR86	22-11-1893	Gram By	
12/FR86	24-07-1895	Hardeshøj	
1/FR86	26-05-1887	Büttgebüll	
13/FR86	02-03-1894		
12/FR86		Gleiwitz	Aabenraa
10/FR86	15-08-1894	Højrup	Hølleskov
10/FR86	06-05-1878	Tved	
12/FR86	02-07-1884	Mjels	Mjels
4/FR86	13-09-1894	Mommark	Mommark
10/FR86	29-10-1892	Bolderslev	
12/FR86	06-03-1887	Graasten	Hønkys
12/FR86	09-04-1879	Mjels	Hundslev
12/FR86	10-02-1894		
2/IR85	05-02-1892	Søvang	Hjortespring
1/FR86	15-05-1889	Felstedmark	Felstedmark
10/FR86	08-10-1894	Kiskelund Mark	Kiskelund
12/FR86	14-11-1877	Kolsnap	Esbjerg
3/FR86	04-07-1886	Mårholm, Todsøl	Ejstrup, Harte, Vejle amt
2/FR86	29-01-1887	Teglgaard	Kløjing
12/FR86	12-06-1895	Graasten	Koldkåd
3/FR86	03-05-1893	Kampen	Kollund
10/FR86	13-10-1879	Rørkjær	Rørkjær
9/FR86	01-03-1890	Helved	Helved
10/FR86	24-03-1888	Sønderborg	
13/FR86	08-12-1887	Kongsmark	Tvis Mark
11/FR86	30-11-1894	Vesterende	Vesterende

Efternavn	Fornavn(e)	Rang
Jensen	Peter	
Jepsen	Hans Madsen	
Jepsen	Heinrich Peter	
Jessen	Nis Sørensen	Reservist
Jessen	Wilhelm	Gefreiter
Karstens	Julius	Oberleutnant der Reserve
Kiel	Asmus Christensen	
Knutzen	Herman	
Krogh	Andreas	
Kylling	Marius	Gefreiter
Kümpel	Hans Nikolai	Vizefeldwebel
Lassen	Peter Jessen	Füsilier
Lemke	Franz Carl	Gefreiter
Lorenzen	Hans Peter	Füsilier
Lund	Marius	
Løbner	Johannes Jessen	
Meyer	Christian Nicolaisen	Gefreiter
Mikkelsen	Martin Madsen	Füsilier
Münster	Peter	Gefreiter
Møller	Christian Christensen	
Møller	Marius	
Nielsen	Johannes Nicolaus	Reservist
Nielsen	Niels	Wehrmann
Nissen	Hans Jørgen	Füsilier
Nissen	Thomas Nicolaus	Wehrmann
Nørrelykke	Thomas Jensen	Musketier
Otzen	August Andreas	
Petersen	Carl Friedrich	
Petersen	Christen	
Petersen	Christian	
Petersen	Christian	Kriegsfreiwilliger
Petersen	Jens Peter	Wehrmann
Petersen	Jes	Füsilier
Petersen	Johann Thomsen	
Petersen	Josias	
Petersen	Jørgen	Füsilier Gefreiter
Petersen	Nis	
Putze	Gustav Emil Paul	Unteroffizier der Reserve
Quiel	Conrad Reinhold	
Rohden	Rudolf Max Ferdinand von	Gefreiter
Rossacker	Gustav Friedrich Karl	
Röhlk	Hans	
Schnuchel	Friedrich Wilhelm Ernst	
Schwarz	Andreas Hansen	Reservist
Schwarz	Jens Christian	Füsilier
Schwarz	Otto Theobald	
Schütz	Vinzenz	Vizefeldwebel
Skau	Hans	
Soppel	Wilhelm Friederich	Kriegsfreiwilliger
Stein	Walther	Fähnrich, Fahnenjunker

Enhed	Fødselsdato	Fødested	Bopæl
11/FR86	24-10-1894	Sottrup	
13/FR86	13-07-1892	Toftlund	
3/FR86	01-10-1893	Vojens	Vojens
3/FR86	01-01-1888	Tinglev Mark	Klipleve
12/FR86	13-09-1893	Nordborg	
13/FR86	14-11-1879	Schobüll	
9/FR86	06-03-1893	Broager	
11/FR86	03-07-1892	Aabenraa	
9/FR86	14-08-1893		Lavensby
3/FR86	31-08-1891	Over Åstrup	Vojens
2/FR86	11-11-1892	Sønderborg	
2/FR86	15-10-1892	Sønder Hostrup	Kiskelund
9/FR86	19-01-1895	Broager	
5/FR86	05-08-1894	Nolde	Lendemark
10/FR86	21-11-1893	Højrup	
12/FR86	15-04-1893	Bedsted	Fogderup
9/FR86	11-08-1892	Skrydstrup	Rørkær
9/FR86	21-03-1894	Brede	Brede
13/FR86		Offenau	Toftlund
10/FR86	18-02-1894	Vesterkobbel	
12/FR86	19-01-1894	Duborg	
2/FR86	13-08-1888	Ekeberg	Blans
13/FR86	10-11-1879	Hjortspringkobbel	Bylderup Bov
8/FR86	03-05-1893	Rurup	Grarup
11/FR86		Bremsholm	Hesselbjerg
3/FR86	05-02-1890	Nørrelykke, Holm	
12/FR86	05-08-1895	Haderslev	
10/FR86	23-10-1894	Dyndved	Dyndved
10/FR86	13-05-1892	Egen	Egen
12/FR86	12-01-1886	Varnæs	
13/FR86		Jürgensgaardfeld	Nybølmark
12/FR86	19-06-1879	Korup	Korup
9/FR86	21-11-1894	Vilbæk	Uge
12/FR86	20-01-1895	Skelde	
14/FR86	25-04-1892	Møllerup	
10/FR86	31-01-1894	Lysabild	Lysabild
10/FR86	19-02-1893	Vollerup	
1MGK/FR86	00-00-1890	Gilbichenstein	Bjerndrup
9/FR86	20-10-1892	Haderslev	
9/FR86	22-11-1892	Sønderborg	Hamburg
11/FR86	30-06-1894	Kiel	Sæd
11/FR86	11-05-1894	Smøl	Sønder Vilstrup
3/FR86	19-06-1886	Sønderborg	
3/FR86	14-11-1888	Skodsbøl	Tornskov
10/FR86	26-01-1893	Skodsbøl	Broager
9/FR86	19-12-1894	Skodsbølmark	
10/FR86		Grünchotzen	Sønderborg
2/FR86	20-12-1895	Tinglev	Tinglev
FR86		Allendorf	Tinglev
9/FR86	16-11-1897	Sønderborg	

Efternavn	Fornavn(e)	Rang
Stemann	Gerhard Wilhelm Heinrich Julius	Oberleutnant der Reserve
Svensson	Oluf	Füsilier
Thaysen	Christian Georg	Gefreiter der Reserve
Thomsen	Lauritz Christensen	Gefreiter
Thumann	Martin	Unteroffizier
Thygesen	Boi	
Thøgersen	Johannes	
Tietze	Hans Henning Albrecht	Unteroffizier
Tychsen	Tøge	Gefreiter der Reserve
Tækker	Peter Thomsen	
Wehner	Clemen	Musketier
Weissenborn	Christian Peter Heinrich	Wehrmann
Westergaard	Peter Hansen	
Winski	Wilhelm	
Witt	Heinrich Peter	Wehrmann
Aarup	Niels Andersen	Füsilier

Enhed	Fødselsdato	Fødested	Bopæl
12/FR86	14-10-1887	Itzehoe	
11/FR86	07-02-1893	Hyrup	Tamdrup
FR86	23-09-1890	Barsmark	Barsmark
3/FR86	11-08-1889	Kokhave	
10/FR86	03-09-1880	Sønderborg	Egenmølle
11/FR86	09-07-1893	Gallehus	Gallehus
10/FR86	13-03-1892	Gaansager	Gånsager
12/FR86	27-02-1894	Sønderborg	
3/FR86	23-07-1871	Nejs, Gammelgab	Broager
10/FR86	04-03-1890	Mjang	Mjang
2/IR85	03-06-1892	Gelstoft	Arnum
11/FR86	26-02-1875	Hellevad	Aabenraa
11/FR86	05-03-1896	Klovtoft	
11/FR86	16-10-1894	Sønderborg	
4/FR86	12-10-1878	Ritschermoor	Sønderborg
9/FR86	11-09-1894	Porslet	Bæk

De tyske modangreb 6. juni 1915

